

TÜRK DEVLET TELAKKİSİNDE 'TEBAA' ANLAYIŞININ TARİHİ VE DİNİ BAZI KÖKENLERİ

Dr. M. Hanefi PALABIYIK*

Giriş

Bu çalışma, tarihte kurulmuş olan Türk devletlerinde ve bilhassa Osmanlı Devleti'ndeki tebaa anlayışını, bu anlayışı besleyen '*bazı dinî argümanlar*' ve bir kısım '*siyâsetnâmeler*' vasıtasıyla, ortaya koymayı hedeflemektedir.

Başlığımız hakkında, şüphesiz daha kapsamlı çalışma yapılabileceği gibi, bizim yaptığımızın dışında da, konu, daha bir çok açıdan ele alınarak ortaya konabilir. Mesela, bu çalışmada, Türk devletleri dışında herhangi bir devlete –batıda ve doğuda Türklerin ve Müslümanların ilişkide buldukları, tesir ettikleri veya tesirlendikleri komşu devletlere- temas edilmemiştir. Bu durumun, elde ettiğimiz sonuçta ve sık sık da satır aralarında sergilemeye çalıştığımız 'telakkiyi' anlama açısından bir noksanlık teşkil ettiğini de düşünmemekteyiz.¹

Çalışmamızın içerisinde kısa da olsa açılan başlıklara yer verilmiştir. Bunun sebebi bir plan ve sistematik sıra dahilinde konuyu ele almaya çalışmamızdır. Yoksa o başlık altında söylenecek şeylerin çok daha fazla olduğunu itiraf etmek durumundayız.

Makalede 'İslam öncesi devlet telakkileri'nden de bahsedilmemiştir. Çünkü, bu mevzularda çokça çalışmanın yapılmış olduğuna ve oralarda, devlet anlayışlarıyla ilgili gerekli etkileşimlerin ortaya konmuş olduğuna² inanıyoruz. Maksudumuz ve burada dikkat çekmek istediğimiz asıl hedef, makale başlığındaki anlayışımızı şekillendiren dinî kökenlerin ve buna yön veren nasların bir kısmı ile, özellikle dinî

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Yine bu makaleyle bağlı ve bununla ilintili olarak yapmaya başladığımız 'Türk ve İslam Dünyası ve Ortaçağ Dünya Kültüründe Hükümdar ve Hükümdarlık Telakkisi' konulu başka bir çalışmanın da, bu çalışmanın bir parçası, hatta ön kısmı olarak düşünülmesi, bizim için, okuyuculara hatırlatılması gereken mühim bir konu olarak görünmektedir.

² Bu çalışmalardan bir kaç şunlardır: O. Münir Babaoğlu, **Türk Hukukunda Devlet Fikri**, İst., 1936; S. Maksudi Arsal, **Hukuk Felsefesi Tarihi**, İst., 1945; Recai G. Okandan, **Umumî Âme Hukuku**, İstanbul, 1976; Bayraktar Bayraklı, **Farabi'de Devlet Felsefesi**, İst., 1983; Mehmet Niyazi, **İslam Devlet Felsefesi**, İst., 1990, 2. baskı ve **Türk Devlet Felsefesi**, İst., 1996, 2. baskı; Nevzat Köseoğlu, **Devlet Eski Türkler'de, İslam'da ve Osmanlı'da**, İst., 1997; Orhan Hülagü, **Farabi ve İbni Haldun'da Devlet Felsefesi**, İst., 1999 vb. Bunların dışında siyasi düşünce tarihleri, politika tarihleri, devlet ve siyaset felsefesi ve tarihine yönelik eserler de oldukça fazladır.

ve tarihî gelenekten beslenen 'siyasetnâmeler'den bir kısmının verilerini değerlendirmek çabasıdır. Bu çaba, atıflarda yer verdiğimiz diğer çalışmalarla birlikte ve onlara katkı olarak düşünölmelidir. Yukarıda yapmayı taahhüt ettiğimiz diğer çalışmayla beraber, daha geniş değerlendirmeler yapma imkanını elde edebileceğimize inanıyor ve bu hususların okuyucularımız tarafından göz ardı edilmemesini istiyoruz.³

Bu konuda, meselenin, ekonomik ve diğer toplumsal açılardan da ele alınmasının mümkün ve doğru olduğu kanaatindeyiz. Ancak böyle bir çalışma, çok daha geniş ve uzun vadeli çalışmaları ve bu makaleye yapılacak ilaveleri de gerektirecektir. Onların da çalışılması lüzumunu ifade etmek durumunda olmakla beraber, bir İlahiyatçı-tarihçi kimliğiyle işin dinî, ve bunun yansıyan yanlarına daha fazla dikkat çekme istediğimiz tabiidir.

Tebaa (Raiyye) Kavramı ve Tebaanın Toplum İçindeki Yeri

Günümüzde **tebaa** ve **ra'iyye** (**reâyâ**) (genel anlamda 'vatandaş'='halk'='millet'⁴) kavramlarının mahiyetinin ve anlamlarının doğurduğu sonuçların ortaya konabilmesi için, İslam öncesi Türk devletleri ile, Cumhuriyet öncesi Müslüman Türk devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti'ndeki **tebaa** ve **tebaa-devlet münasebetinin** mahiyetinin anlaşılması gerekir.

'Reâyâ' kelimesi, hükümete itaat eden ve vergi veren halk manasına gelen 'ra'iyye'nin çoğuludur. Ra'iyye (yahut ra'iyyet) genel olarak tebaa demektir. Genelde Müslüman Türk devletlerinin hepsinde ve Osmanlılar'da, Müslüman olsun olmasın, bütün tebaaya reâyâ denilirken, daha sonraları bu kavram Osmanlı Devleti'nde yalnız gayr-i müslimlere tahsis edilmiştir.⁵

İslam ve Türk toplum anlayışında, sınıfların varlığından ve bu hususta herhangi bir tabaklaşmadan söz edilmesi doğru değildir.⁶ Ancak söz konusu edilebilecek olan yapı, sadece toplum içerisindeki '*meslek, hayat ve anlayış tarzları*'na göre oluşan bir sınıflama ve gruplardan ibarettir.⁷ İleride temas

³ Zihniyet olarak şunu da belirtmekte yarar görüyoruz ki, herhangi bir şeyi, mesela 'dünya tarihini İslam Dini veya Hz. Peygamber'le başlatmak' gibi bir anlayışı, öncül almak gibi bir çabamız da yok.

⁴ Anayasa hukukunda 'devletin varlık koşulları' arasında sayılan 'insan topluluğu' manasında: Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, İstanbul, 1991, 2. baskı, 112-4

⁵ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü I-III**, İstanbul, 1971, 2. baskı, III,14

⁶ Hür-köle, müslim-gayri müslim, zengin-fakir, asker-sivil vs. ayrışımı sosyal tabakalaşmayı ifade eden katmanlar değildir. Yani doğuştan ve tabii olarak kazanılmış (o zamanlar cârî olan hür-köle ayrımı hariç) statü değildir.

⁷ Osmanlı toplum sınıflaması ile ilgili olarak bkz.: Mustafa Akdağ, **Türkiyenin İktisadî ve İctimai Tarihi I-II**, İstanbul, 1995, II,80-91; Yusuf Halaçoğu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, 1996, 3. baskı, 101 vd.; Toktamış

edeceğimiz gibi, İslam devletlerinde, dünyaya bakış ve kurulan düzenin hukuk çerçevesi, kökeni en eski 'Asya ve bilhassa İran İmparatorlukları'ndan beri süregelen geleneksel 'Ortadoğu yönetim anlayışı'ndan kaynaklanmaktadır; bu çerçeve, bir yandan eski 'Türk töresi'nden diğer yandan da 'İslamî kurallar'dan beslenen bir anlayıştan oluşmaktadır. Müslüman Türk devletleri gibi Osmanlı Devleti'nde de, tebaa ile devlet münasebetleri bu çerçevede mütalaa olunmalıdır. Müminlerin teşkil ettiği İslam topluluğu, yani ümmet ve onun başında şeriatı tatbik ve icra ile görevli imam, devleti bazı unsurlarını teşkil eder. Müslümanlar kendi aralarında müsavidir, ırk ve sınıf ayrılığı gibi unsurlar, şeriat karşısında bir farklılık yaratmaz. Devlet, örfi kurallar ile İslam hukukçularının koyduğu din kurallarına göre yönetilir, Buna göre, otorite, hükümdara Tanrı tarafından bahşedilmiş olup, gücü ve kuvvetini devam ettirebilmesi için, Müslümanları şeriat yolunda sevk ve idareye, Allah tarafından tevkiil edilen 'Halife-Sultana' mutlak itaat⁸ gerekir. Bu suretle, İslam hükümdarı sürüsünü selamete erdirmekle görevli çobana benzetilir. Tebaa için kullanılan raiyyet tabirini bu manada anlamalıdır. Bunun yanında bir Tanrı buyruğu olan hükümdara mutlak itaati, değişmez bir davranış biçimi olarak benimsemiş olan tebaa,⁹ hükümdar açısından 'vedâyi'-i hâlik-i kibriyâ'dır. Tanrının emaneti olan kitleleri yönetirken, hükümdarın özellikle sağlaması gereken **adalettir**. Adaletli olmak hem iyi bir hükümdar olmanın ön şartıdır, hem de bu davranışın sağlayacağı yararlar vardır. Adaletin uygulanmasıyla tebaa huzur içinde bulunur, huzurlu olursa bol üretir, bol üretim zenginlik getirir, zenginleşen tebaa çok vergi verir. Böylece hükümdarın hazinesi dolar, hazinesi dolu hükümdar, kuvvetli ordu besler ve egemenliğini geniş alanlara yayar. Bu temel görtüşe uygun olarak, hükümdarlar, gerçekleştirdiği düzen içinde tebaasını şeriat ve kanuna göre yönetmek zorundadır.¹⁰

İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinde Devlet ve Hükümdar

Osmanlı Devletindeki tebaa anlayışı, İslamiyet öncesi ve sonrası kurulan Türk Devletlerinin anlayış ve teşkilatından mülhemdir. Bu yüzden öncelikle bu kökenlerin açılması gerekmektedir. İlkçağ ve Ortaçağ toplumlarının tarım toplumu özellikleri taşıdığı ve bu özellikleri istikametinde olarak yapılanma gösterdikleri malumdur. Bu yapılanma özde **feodal** bir karakter arz etmekle beraber, Avrupa ile Türk ve

Ateş, **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı**, Ankara, 1994, 134 vd.

⁸ Çalışmanın ilerleyen kısımlarında 'tevkil' ve 'mutlak itaat' konusu, bu hususta öne sürülen ilahî emirler ele alınacaktır.

⁹ Osmanlı toplumunu biçimlendiren prensipler, en eski Ortadoğu imparatorluklarından beri geçerli olan görtüşlere dayanıyordu. Siyasal ve Sosyal düzeni yaratan teoriye göre, toplumun bütün katmanları, hükümdarın otoritesine bağımlı ve onun geliştirilmesini sağlamakla yükümlüydü. (Halil İnalçık'tan naklen) Yaşar Yücel, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988, 145n

¹⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı Padişahı", **Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der.**, c. XIII, 1958, 74; Yücel, 145-6

Müslüman Türk devletlerinin (tabii Osmanlı İmparatorluğu'nun da) yapılanmalarının farklılık göstermesi tabiidir.¹¹ İslamiyet öncesi ve sonrası Türk devletlerinin ve Abbasi devletinin (132-923/749-1517) hukuk ve müesseselerinden etkilenen ve onları takliden uygulayan Selçuklu İmparatorluğunda, mükemmel bir siyasi ve idari teşkilat vardı. Feodal karakterli olan bu teşkilata göre, ülke muhtelif parçalara ayrılmış, bunlardan her birinin yönetimi hükümdar ailesine mensup şehzadelere verilmiş ve şehzadeler de, kendilerine verilen topraklar dahilinde az çok bağımsızlığa ve bunu sağlayacak müesseseler tesisine yetkin kılınmıştır.¹² Hükümet merkezinde hükümdardan sonra vezirin geldiği, devlet yönetiminin vezirin denetimi altında bulunduğu, devletin önemli fonksiyonlarını yapacak çeşitli divanların (bakanlıkların) kurulduğu ve her divanın başında bir âmirin (bakanın) mevcudiyeti görülmektedir.¹³

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde **velâyet-i âmme** (umum halk ve mala ait tasarruf yetkisi), ailelerin birleşiminden oluşan topluluğun (=boy) başı olan beyler ile, bu boyların birliğinden oluşan topluluk (**bodun**) başkanlarının **yasama ve yürütme sorumlulukları**, bütün ülkeye ve bütün topluluğa şamil olmak üzere **Hakan'a (Kagan'a) intikal ediyordu**. Memleket çapında vergi ve asker toplama, orduyu tanzim, sevk ve idare etme ve yargılama hakları hükümdara verilmektedir. Hükümdar gerekirse bu yetkilerini 'meclis'lere de devredebilmektedir.¹⁴ İşte bu tür hükümlerlik telakkisi, **karizmatik** tip (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından başlatılmış) olarak kabul edilmiştir.¹⁵ Vesikalar¹⁶ Türk hükümdarına **idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini** (başlatıldığını) göstermektedir: Hunlar'da, Göktürkler'de, Uygurlar'da, İdil Bulgarları'nda ve Hazarlar'da böyleydi. **Bozkur Türk hükümdarı Tanrı tarafından 'kut' ('siyasî iktidar') ve 'ülüg' (hisse) ile donatıldığı için işbaşına gelebilmekte idi.**¹⁷

Kafesoğlu'na göre,¹⁸ 'kut'un, Tanrı tarafından Türk hakanına verilmiş olduğu telakkisi, Türkler'den Çinliler'e de geçerek *Çin imparatorluk modeli* olmuştur.

¹¹ Bu hususta yapılan tartışmalar, tezler ve yazılan makaleler oldukça fazla olduğu için burada yeniden böyle bir tartışmaya girmeyi gerekli görmüyoruz.

¹² Bkz.: Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi** (c. I, Ankara, 1989, 351 vd.); (c. III, Ankara, 1992, 43 vd.); (c. V, Ankara, 1991, 3. baskı; 5 vd.); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara, 1988, 4. Baskı, 19-132

¹³ Okandan, 193; Ayrıca bkz.: Aydın Taneri, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik**, Ank. Üniv. Dil ve Tarih Coğ. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi, c. V/8-9, 1967; Refik Turan, **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezîr ve Divân)**, İstanbul, 1995

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1989, 6. baskı, 217-20

¹⁵ bkz.: Teziç, 101

¹⁶ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1986, (Kül Tegin Yazıtları) 22, 41

¹⁷ Kafesoğlu, 236-45

¹⁸ Kafesoğlu, 238-9

Türkler'deki **Hakan**'ın **Gök**'ün **Oğlu** olduğu şeklindeki imparatorluk karizmasına, **Güneşin Oğlu** şeklindeki benzer anlayışla İran ve Japonya'da da rastlanmaktadır.¹⁹ İlk ve Ortaçağ Avrupası'nda da durum, bir bakıma **teokratik** diye adlandırılabilir bu anlayışla²⁰ tamamen aynı değilse bile, devlet otoritesinin kaynağı bakımından, farklı değildir. Çünkü orada da idare 'teokratik' yapı arz etmekteydi.²¹

Tanrısalsal bir menşeden kaynaklandığı için,²² hükümlanlığı, kendi şahsında **temsil eden** devlet başkanı, halktan ve ülkeden birinci derecede sorumlu olduğundan, bütün iktidar dizginlerini elinde tutmak durumunda idi. Çünkü o, Tanrının siyasi iktidar (kut) ile donattığı²³ tek şahsiyet idi. Tarihteki Türk topluluklarında, hemen her şeyin ondan beklenmesi, bu karizma yüklü **tam otorite** anlayışından ileri geliyordu. **Askerî karakterini** titizlikle koruyan eski Türk idare mekanizması²⁴ da, tanrısallığa yaslanmış bu **tam otorite** uygulamasını kolaylaştırmakta idi. Ancak bu sistem, daima kontrol altında tutulan 'töre'nin kesin hükümleri sebebi ile,²⁵ hiçbir yerde zalim olmamış, yerli ve yabancı tebaayı tedirgin edici bir militarist diktatörlüğe dönüşmemiştir.²⁶ Bu anlayışta, **hükümlanlık meşruiyeti kuta dayanan Türk hükümdarı**, tebaayı idare yönünden, **yüksek otorite kabul edilen Tanrı huzurunda sorumlu** görülmüştür.²⁷

İslamiyet Sonrası Türk Devletlerinde Devlet ve Hükümdar

Yukarıda, İslam ve Türk toplum anlayışında sınıfların varlığından ve bu

¹⁹ Okandan, 128; Abdülkadir Donuk, **Türk Hükümdarı**, İstanbul, 1990, 43

²⁰ Teokratik görüşler için bkz.: Teziç, 85-9

²¹ Okandan, 180 vd.; Orhan Münir Babaoğlu, **Türk Hukukunda Devlet Fikri**, İstanbul, 1936, 55 vd.)

²² Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der.**, c. XIV, 1959, 73 vd.

²³ Abdülkadir İnan, "Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", **Makaleler I-II**, Ankara, 1987-1991, II,43; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I-II**, Ankara, 1993-1995, I,303

²⁴ bkz.: Teziç, 137-8

²⁵ Daha sonra ise, ilaveten şer'î kanunlar sebebiyle.

²⁶ Bunun sebebinin, töre (örf)ye (ve daha sonraları ise şeriate) bağlılık ve saygı kadar, devrin hükümdarlık anlayışında da aranması lazım geldiği şüphesizdir. Çünkü hükümdarlar, kendi aleyhlerinde gayr-i memnun bir zümre meydana getirmemek için gayret ederler ve sınırsız selahiyetlerine rağmen, kendilerini vezirler, (Osmanlı Devleti'nde şeyhulislam)lar ve diğer memurlarla tahdîd ederlerdi. Birçok Türk devletinde hükümdarların, kendilerine isyan eden tâbi devlet reislerini defalarca başışladıkları malumdur. Bkz.: Ebû Mansûr es-Seâlebî, **Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l- Mulûk)**, çev.: Sait Aykut, İstanbul, 1997, 100; Keykâvus (çev.: Mercimek Ahmet haz.: A. Özkırmı) **Kâbusnâme I-II**, İstanbul, tsz. Tercüman 1001 Temel Eser, II,19-23; İmam-ı Gazâlî, **Devlet Başkanlarına Nasihatler (Nasihâtü'l- Mülûk)**, çev.: Osman Şekerci, İstanbul, 1995, 2.baskı, 103

²⁷ Babaoğlu, 57 vd.; Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, 1947, 263 vd.; Kafesoğlu, 253

hususla herhangi bir tabaklaşmadan söz edilmesinin doğru olmadığından, ancak söz konusu edilebilecek olan yapının, sadece toplum içerisindeki '*meslek, hayat ve anlayış tarzları*'na göre oluşan bir sınıflama ve gruplardan ibaret olduğundan bahsetmiştik. Müslüman Türk devletleri gibi Osmanlı Devleti'nde de, tebaa ile devlet münasebeti, devlet geleneği açısından eski Türk töresi ve İslam dini çerçevesinde mütalaa olunmalıdır. Yani devlet, örfî kurallar ile İslam hukukçularının koyduğu kurallarına göre yönetilmektedir. Buna göre, otorite, hükümdara Tanrı tarafından bahşedilmiş olup, gücü ve kuvvetini devam ettirebilmesi için, Müslümanların '*Halife-Sultana*' itaatleri gerektir. Bu temel görüşe uygun olarak, hükümdarlar, gerçekleştirdiği düzen içinde tebaasını kanuna göre yönetmek zorundadır.²⁸

Osmanlı Devleti'ne kadarki Türk devletleri ile Osmanlı devletinin devlet ve hükümdarlık anlayışı özde aynıdır. Bunun sonucu olarak da bu devletler arasında, imparatorluk yapısının gerektirdiği değişiklikler dışında farklılıkların olmadığı malumdur. Bununla birlikte, Osmanlı idarî hukukunun pratikte tam anlamıyla uygulanmadığı yapılan araştırmalardan ortaya çıkmaktadır. Bir yönetim anlayışına göre, "Osmanlı devleti (ve tüm Müslüman Türk devletleri), mutlak, merkezî ve teokratik bir yapıya sahipti; devletin doruğunda padişah bulunmakta olup, merkez ve taşra örgütü (belli bir hiyerarşik yapıda) oluşturulmuştu. Bu modelde padişahın siyasal otoritesini ve yürütme gücünü, merkezde vezir-i azam ve vezirler, taşrada ehl-i örf denilen kalabalık bir görevli grubu temsil etmekteydi. Askerî-idarî yetkileri olan bu grubun yanında kazaî-idarî yetkiler, ulema sınıfının elindeydi. Maliye işlerini defterdara bağlı görevliler yürütürdü. Bu üç kolun yanında çok önem taşıyan bir grup da küttab sınıfı idi. Katipler, merkezde Divan-ı Hümâyûn'un, Nişancı ve Reistü'l-Küttab başkanlığında en sorumlu ögeleri idiler. Bir anlamda, devletin dayandığı temel düşünceyi ve bu düşünceye dayalı yasal kuralları, bunlar saptar ve uygulamaların düzenli olmasını sağlardı."²⁹

Yönetim anlayışı, toplumsal tabakalaşma açısından ele alınacak olursa, Osmanlı toplumunda başlıca iki tabaka vardı. Birincisi, yukarıda saydığımız, hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici tabaka ki, bunlara **askeriler** denilmekteydi. Her kademedeki yönetici ve askerler ile ilmiye sınıfı mensupları, devlet dairelerinde çalışan katipler, bu tabakayı oluşturmaktadırlar. Toplumun **reaya** diye adlandırılan bölümü ise, üretim yapan bütün tebaayı kapsıyordu. Yöneten ile yönetilenleri birbirinden ayıran en önemli özellik, birincilerin vergi vermeyip, fiilî üretimde bulunmamlarına mukabil, ikincilerin vergi yükümlüsü üreticiler olmalarıdır. Bu ayırım Osmanlı İmparatorluğu'nun her döneminde geçerli olmuş ve birbirine geçişler, daima devletin dayandığı anlayış ve padişahın otoritesiyle sınırlandırılmıştır.³⁰

²⁸ Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der., c. XIII, 1958, 74; Yücel, 145-6

²⁹ Yücel, 49, 67-8

³⁰ Yücel, 49

Bu anlayışların temelini teşkil eden ve saltanat otoritesinin mahiyetini ortaya koyan veraset sisteminde, durumun daha iyi anlaşılabileceğine inanmaktayız. İslam öncesi ve sonrası Türk devletleri için değişmeyen bu anlayışa göz atmak yerinde olacaktır.

Türk Devletlerinde Saltanatın İntikali (Verâset Sistemi)

Hükümdar anlayışının mahiyetini ortaya koymamızda en açık durumu **saltanatın intikali (verâset)** anlayışında görebiliriz. Hükümdarlık, ‘**karizma**’nın **kanda tecelli ettiği** telakkisinden dolayı, yalnız şehzadelerden birine tahsis edilmemek suretiyle, devlet dizginlerinin hükümdar ailesinin bir üyesine verilmesi sağlanmaktaydı.³¹ Ancak Türk devletlerinde, en eski devirlerden beri, tahtı, *saltanatın muayyen azasına (senioratus=hanedanın yaşça en büyük üyesine veya primogenitura=ölen hükümdarın yaşça en büyük oğluna) inhisar ettiren bir gelenek* yerleşememiştir. Zaman zaman bazı temayüllerin çıktığı doğrudur (veliaht tayini, büyük oğulların veya küçüklerin tercihi gibi),³² fakat esas, daima tahtın **ilahî takdire** açık tutulmasıydı ki, bu telakki karşısında bütün diğer âdet ve teâmüller hükümsüz kalmıştır. Hanedandan biri, şu veya bu suretle fiilen tahtı ele geçirdi mi, artık onun **meşruiyeti nazarı ve hukukî** bakımdan mesele olmamaktadır. Asırların yenemediği bu esas davranış, **Ortaasya geleneklerine** daha yakın olan Türk kavimlerinde daha kuvvetle tezahür etmektedir.³³

“Osmanlılarda 1876’ya kadar saltanatta veraseti tayin eden bir kanun yoktu. Zira eski Türk hükümdarlık telakkisine göre, hakimiyetin menşei Tanrıdır. Bunun sonucu olarak Osmanlılar’da, **saltanat sahibini Allah tayin eder** inancı, çok kuvvetli idi.... Savaş, hakimiyette, Tanrı hükmünü meydana çıkararak bir *ordal*³⁴ olarak düşünülüyordu. Osmanlı şehzadelerinin acıklı akıbeti, daima iradeleri dışında ilahi bir kanunun mukaddes neticesi gibi tevekkülle karşılanmıştır. Baba oğul, II. Bayezid’le Selim, Kanuni Süleyman’la Mustafa bir harp için karşı karşıya geldikleri zaman, kendi ihtiyarlarından değil, mücerret bir kuvvete, ‘*Tanrının ve devletin iradesine tâbi*’ oldukları inancında idiler.”³⁵ Bu durumda kardeşler arasında taht üzerinde rüçhaniyet tesis eden herhangi bir kaide olmadığı için halk ve asker, kim gelirse ona itaat göstermekten imtina edemiyorlardı.³⁶ İşte bunun içindir ki, saltanat müddeifilerine karşı mücadelede en müessir silah olarak, onların Osmanlı soyundan

³¹ Kafesoğlu, 258-9

³² Gazneli Devleti’ndeki uygulama ve değerlendirilmesi için bkz.: M. Hanefi Palabıyık, **Gazneli Devleti Saray Teşkilatı**, Erzurum, 1996 (Basılmamış Doktora Tezi), 75 vd.

³³ İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Verâseti”, 73

³⁴ Burada kullanılan “ordal” kelimesi, “ordeal=karakter veya dayanıklılık denemesi, ateşten gömlek, büyük sıkıntı” manasında olmalıdır.

³⁵ İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Verâseti”, 93-4; “Osmanlı Padişahı”, 73

³⁶ Yukarıda ifade edildiği gibi, ‘çocuk bile olsa mukaddes sayılan sultan’a itaat etmek dışında bir tercih bilmeyen Ortaçağ zihniyetine şaşmamalıdır.

olmadıkları 'düzmece' oldukları ortaya atılmakta idi.³⁷

XIV. asra doğru İslam aleminde de, hakimiyetin Allah'ın lütuf ve inayetiyle bir şahısta takarrur ettiği telakkisi yayılmış bulunuyordu.³⁸ Osmanlı hükümdarları cüluslarını ilan eden fermanlarda, bu telakkiyi belirtirler. Fiilen hakimiyeti eline geçirmiş olan hanedan üyesi, Allah'ın lütuf ve inayetine mazhar olmuş kabul olunuyordu. Yani hükümdarın ölümünden sonra evlatlar arasında vukua gelen taht mücadelelerinde, içlerinden biri başarıya ulaşamadığı takdirde ('kut'a nail olamadığının anlaşılması halinde) devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla müstakil sahaya ayrılmakta, yeni devletler doğmaktadır.³⁹ Böyle bir anlayışta, hükümdarlığın şahıslar tarafından bir kanunla tayin ve tanzim edilmesine yer yoktur, işler Allah'ın iradesine bırakılmıştır. Fatih, kanunnâmesinde, 'evladından her kime saltanat müyesser ola' ifadesiyle bu telakkiye sadık kalmaktadır.⁴⁰

İslam Öncesi Araplarda Siyasî Yapı

Yukarıda ifade edilen telakkinin aynısının, Hz. Peygamber (sas)'den hemen sonraki dönemlerde, özellikle üçüncü halife Osman (23-35/644-656) zamanında başlamış⁴¹ ve altıncı halife Muaviye (41-60/661-680) zamanında iyice yerleşmiş olduğuna şahit olmaktayız.⁴² Buna geçmeden önce⁴³ İslam öncesi Arap dünyasındaki siyasî anlayışa temas etmek istiyoruz.

Arabistan kabile olarak yaşayan insanlardan oluşmaktaydı. Bölgede teşkilatlı ve kurumlaşmış bir devlet geleneği yoktu. Kabileler, kendi başlarına bağımsızlık ve hakimiyet iddia ve kavgasındadırlar. Yani 'dışa kapalı' ve 'kendine yeter' bir yapıda olan kabileler, 'devlet geleneği'ne uzak bir anlayış içindedirler. Onlar arasında bir kabilenin öne çıkması, 'asabiye' anlayışını da gerekli kılıyor ve fertler bu anlayışa mahkum oluyorlardı. Buna göre herkes kendi kabilesini öne sürmeli ve onun menfaatlerini her şeyin üzerinde görmeliydi, yani fert ve bütün insanlık yok, kabile

³⁷ İncalcık, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti", 93

³⁸ Bu anlayışın çok daha önceden Emeviler'deki şekli için bkz.: Vecdi Akyüz, **Hilafetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul, 1991, 71 vd., 90 vd.

³⁹ Babaoğlu, 70-4; Arsal, 270 vd.; Kafesoğlu, 264. Ayrıca bkz.: Mehmet Akman, **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, İstanbul, 1997, 27-36

⁴⁰ İncalcık, "Osmanlı Padişahı", 73

⁴¹ Hz. Osman kendisini muhasara edenlere: "Allah'ın bana giydirdiği hilafet gömleğini çıkarmam, ancak yöneticilerden sevmediklerinizi azlederim." demesi de aynı anlayışın bir versiyonudur. İbn Sa'd, Muhammed b. Şâkir, **et-Tabakâtu'l- Kübrâ, I-VIII**, nşr., Dâru Sâdır, Beyrût, 1960, III,66. Ayrıca bkz.: İbrahim Sarıçam, **Emevi Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar**, Ankara, 1997, 235 vd.

⁴² İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyân**, Ankara, 1990; Vecdi Akyüz, **Hilafetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul, 1991

⁴³ Şahin Uçar tarafından bu hususta gerçekten güzel bir çalışma yapılmıştır: **Tarih Felsefesi Açısından İslam'da Mülk ve Hilafet**, İstanbul, 1996, İz Yayıncılık

vardır.

İdarî yönden ise, bu kabilenin başında mutlak otoriteye sahip olmayan ‘şeyh’ veya ‘reis’ denen başkan ile, kendilerine ihtiyaç halinde başvurulabilen ‘hakem’ ve ‘kahin’ bulunurdu.

Kabile toplumunda ‘devlet’ olmadığı için, herkesi kapsayan ‘umumî hukuk kuralları’, yargı organı ve sistemi ile icra-ınfaz yoktur. İhtilaflar, ya kabileler arası savaşlar, kan davaları ve ihkâk-ı hak kavgalarıyla neticelenir veya ‘tahkîm’ (hakeme müraacaat) yoluna gidilirdi; ancak tahkîm, tarafların anlaşmasına bağlıdır, taraflar hakeme gitmeye karar verirlerse gider ve kararına uyarlardı.⁴⁴

İslamî Dönemde Siyasî Yapı

“Hz. Peygamber (sas) tarafından kurulan İslam devletinin yapısında başlangıçta, teşkilat ve müesseselerindeki sadeliğine rağmen, İslamî esaslara verilen önemin sonucu olarak, demokratik ruhun hakim olduğu anlaşılmaktadır. Yönetilenlerin, yönetenlerin emirlerine boyun eğmeleri lüzumunu açıklamasına rağmen,⁴⁵ istibdadı ve keyfiliği kabul etmeyen, amme işlerinin görülmesinde halkın isteklerine önem veren, bu gibi işlerde halk ile istişareyi lüzumlu gören,⁴⁶ her şeyde adaletin üstünlüğünü kabul eyleyen, yönetenleri yönetilenlerle olan ilişkilerinde belirli prensiplere uymakta zorunlu kılan,⁴⁷ bunlar için karşılıklı hak ve görevlerin mevcudiyetini sağlayan İslamî esaslar, kısa bir zaman için olsa bile, kurulan bu İslam devletinin demokratik esaslara dayanmasını sağlamışlardır.⁴⁸ Fakat bu devletin ancak başlangıcında söz konusu olabilen bu demokratik ruh, sonradan yerini, gerek Emevîler (41-132/661-750) ve gerek Abbasîler döneminde (132-923/749-1517), ‘monarşik ve teokratik’ formüllere terk zorunda kalmıştır.”⁴⁹

Artık bu dönemde Bizans, İran ve Türkler’le oluşan karışıklık sonucunda, devletin yapılanmasında da derin değişiklikler olmuş, meydana gelen yeni yapı, Hz. Peygamber (sas) dönemindekinden farklılık arz ederek, ‘İran ve Türk hakimiyet ve devlet anlayışı’, ‘Arap asabiye anlayışı’yla birleşmiş ve zamanımıza kadar, ferdî ruhlara ve idarî otoriteye hakim olan bir ‘zihniyet’e dönüşmüştür. Yukarıda Hz. Peygamber (sas) dönemi için anlatılan yapı, ne Emevî-Abbasî gibi Arap kökenli, ne

⁴⁴ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi I-II**, İstanbul, 1990, II,837 vd.; Fahrettin Atar, **İslam Adliye Teşkilatı**, Ankara, 1991, 3. baskı, 35-9; Taha Akyol, **Harcılık ve Şia**, İstanbul, 1988, 124 vd.; Ahmet Akbulut, **Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri**, İstanbul, 1992, 14 vd.; Sarıçam, 22 vd.

⁴⁵ 4 Nisâ 59

⁴⁶ 3 Âli İmrân 159; 42 Şûrâ 38

⁴⁷ 4 Nisâ 83

⁴⁸ Okandan, 195

⁴⁹ Okandan, 195. Bu hususta aşağıda kısmen malumat vereceğiz. Ancak bu arada, Hz. Peygamber (sas) devrindeki siyasî anlayışın ve ‘hilafet’ kurumunun mahiyeti hakkındaki tartışmaların hatırlanmasının yerinde olacağını düşünmekteyiz.

Büveyhî ve Samanî gibi İran kökenli, ne de her hangi bir dönemde kurulan hiçbir Türk devletinde, genelde, söz konusu olmuş, üstelik yönetimle alakalı konularda dinî esasların ve nasların istismarı ve keyfi yorumları da çokça gözlenmiştir.

İdarî Zihniyetin Yapısı

Emeviler devri ve bu devirden sonra, idareciler, dinî esaslardan biri sayılan 'kader' inancını,⁵⁰ yaptıklarını veya yapmadıklarını meşru göstermek için saptırdıkları gibi, idarecileri ve icraatlarını sorgulayacak zihni bir seviyenin halk nazarında oluşmaması için de ellerinden geleni -bilim adamları ve aydınların da katkısıyla- (hem geçmişte hem de günümüzde) yapmış ve başarılı olmuşlardır.⁵¹

Bu hususta Hasan Hanefî'nin şu sözleri son derece aydınlatıcıdır: "Baskı ve tahakkümün en temel kökeni, *'tecrübe'yi önceleyen 'veriler'*dir. Bu verilerin elde edilmiş biçimi ise, vahiy ve ilham gibi, idareciden halka yöneltilen bir nutuk gibi, ilahî buyruklar ve devlet başkanlarının direktifleri gibi yukarıdan aşağıya işlemektedir. *Asırlar boyu aklın görevi bu verileri meşrulaştırmak, onların hikmetini ve faydasını bütün insanlığın yararına olduğunu açıklamak olmuştur.* Buna göre, nakil aklın esasıdır; nakil olmadan akıl çalışmaz; *akıl, nesnesi olmayan bir öznedir.* Bu durum (...) naklin lafızca yorumu nedeniyle, dinde teşbih ve teefsime, siyasette ise meşrulaştırmaya götüre bile akıl, **nesnesi olmayan bir özne konumundadır.** Dahası, tevîl, nassa karşı çıkmak, onun nesnel anlamını inkar etmek, zanna uymak, rey ile hükmetmek, hevaya tabi ve arzuya teslim olmaktır. Aklın görevi, önceden bilinen bir sonuca varmak, önceki verinin doğruluğuna ve sabit olan kesinliğine ulaşmaktır. Olandan daha mükemmel bir şeyin olması mümkün değildir. Zira, 'Allah bilir, siz bilmezsiniz.' *Allah ve sultan tarih boyunca Arap bilincinde [ayrıca İranlı ve Türk bilincinde de H.P.] ve halk kültüründe aynı işlevi yerine getirdiği için de, halkın maslahatını idareci bilir; dolayısıyla o, yaptıklarından sorumlu tutulmaz, ama halk yaptıklarından sorumlu tutulur.*"⁵²

⁵⁰ Kaderin dinî esas olup olmaması, tarihî oluşum ve mahiyeti hakkındaki tartışmalar oldukça zengin olup, bu husus kelam ve mezhepler tarihi kitaplarından izlenebilir. Ancak kader hakkında, her ne kadar tartışmalar çok, söylenecek şeyler çok ise de, geleneksel yorumlar, yukarıdaki ifadelerimizi desteklediği için, değişik tartışmalara gerek görmüyoruz. Müslümanların pratikte ortaya koydukları kader anlayışının tenkidi ve bunun *siyasî sonuçları* için bkz.: Akbulut, 252-377; İlhami Güler, **Allah'ın Ahlaklığı Sorunu**, Ankara, 1998, Ömer Özsoy, **Sünnetullah Bir Kur'an'ın İfadesinin Kavramlaşması**, Ankara, 1994

⁵¹ Halka rağmen tavırlarıyla kendini gösteren yöneticilerimizin, millî veya mahallî felaketler esnasında dillerinden düşürmedikleri 'kader', 'takdir-i ilahî' gibi sözleriyle, inancımızı nasıl istismar ettikleri her zaman görülmektedir. Ayrıca olayların açıklamasında kullanılan bu teolojik metod, 'kaderci' olarak görülmekte, hatta Hristiyan ve İslam kaderciliği de aynı sayılmaktadır. Zeki Arslantürk, **Naima'ya Göre Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri**, Ankara, 1989, 33 vd.. Ayrıca bkz.: Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İstanbul, 1994, 20 vd.

⁵² Hasan Hanefî, "Geleneksel İslam Düşüncesindeki Otoriteryenliğin Epistemolojik, Ontolojik, Ahlakî, Siyasî ve Tarihi Kökenleri Üzerine", çev.: İlhami Güler, **İslamiyât**, II/2,

İslamî gelenekte her şeyin -gerek inanç ve amel, gerekse her türlü icraatın- naslara (ayet ve hadîse) dayandırılması anlayış ve gayreti, bazen nasların gereksiz ve keyfi yorumlanmasına ve zorlama tevillerine yol açtığı gibi, ihtiyaçlar zuhur ettikçe, bazen de nas (hadîs) uydurulmasına sebebiyet vermiştir.⁵³ Bu, sadece yaptıklarını meşru göstermek isteyenler istismarcıların veya yapacaklarına ilahî bir dayanak bulmak isteyen icracıların değil, toplumun sorunlarına pratik çözüm üretmek durumunda olan bir çok alimin de tabii pozisyonu olmuştur.⁵⁴ Gerçi günümüzde olduğu gibi, her devirde bu türlü zihniyetlere rastlamak mümkün ise de, biz burada meselenin dinî dayanaklarını ve bunun sonuçlarını ortaya koymak istiyoruz.

Siyasî iktidarlar, otoritelerini meşrulaştırmak için (her zaman istismar kastı ile değil, bazen de problemlere çözüm üretmek veya pratikler çareler elde etmek için) kendilerinden evvelkilerin icraatlarını örnek göstermişlerdir.⁵⁵ Mesela: I. Halife Ebubekr'i halife seçenler, önceki nasları (yani Hz. Peygamber (sas)'in onunla ilgili söz ve bazı fiillerini) veya dinde olmayıp, evvelkilerin geleneklerinde olan bir takım kuralları öne çıkarmış olmalarına rağmen, daha sonrakiler de, onların yaptığının meşruluğunu veya kendilerine uygunluğunu düşünmeden onu örnek almışlar⁵⁶ ve

1999, 29. Ayrıca bkz.: es-Seâlebî, 65

⁵³ Aycan, 48 vd.; Nadim Macit, **Din-Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu**, Ankara, 2000, 39 vd.

⁵⁴ Örnek olarak bkz.: İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara, 1998

⁵⁵ Bunda, *Türkler'deki 'atalar kültürü' ile Araplar'daki 'asabiye' inancının rolünün fazla olduğuna inanıyoruz.* (Kur'an: 2/170; 7/28; 34/43; 102/1-2 ve bu surcinin sebab-i nüzulü olarak anlatılan olay ile, ana-babaya iyilik ve itaati emreden ayetler: 17/23-24; 6/151; 31/14-15; 46/15; 29/8. Ayrıca W. Montgomery Watt, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, Ankara, 1995, 43 vd.) Türkler'deki 'atalar kültürü' için bkz.: Kafesoğlu, 291; Ünver Günay-Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**, Ankara, 1997, 51-5

⁵⁶ Hz. Peygamber (sas)'in, hastalığında Ebubekr'i namaza imam tayin etmesi, halife seçilmesi için muhacir tarafından delil getirilmişti. Ebubekr'in de bir mektuba isim yazarak kendinden sonraki halifeyi tayin etmesi, Muaviye tarafından delil getirilmişti. Ömer'in, kendinden sonraki halifeyi şura yolunu benimseyerek seçtiğmesi veya Ali'nin, halkın müracaatıyla seçilmesi, bunların hepsi, klasik ve çağdaş bir çok yazar tarafından, **'İslam'a göre devlet başkanının seçim usulü** ne(!) delil ve asıl gösterilmiştir. Bunun klasik eserler gibi çağdaş eserlerdeki örnekleri için bkz.: el-Mâverdî, **el-Ahkâmu's- Sultâniyye ve'l-Velâyetü'd- Dîniyye**, 1985/1405, Beyrut, 7; el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hasen el-Ahkamu's- Sultâniyye, tah.: M. Hâmid el-Fakî, Beyrut, 1983/1403, 23; Vehbe Zuhaylî, **İslam Fıkhî Ansiklopedis I-X**, çev.: Ahmet Efe vdd., İstanbul, 1994, VIII,403 vd.; Hayrettin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku I-III**, İstanbul,1996, 5. baskı, I,130 vd.; en-Nebhan, Muhammed Faruk, **İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları**, çev.: Servet Armağan, İstanbul, 1980, 407 vd.; M. Beşir Eryarsoy, **İslam Devlet Yapısı**, İstanbul, 1988, 2. baskı, 153 vd.; ed-Demici, Abdullah b. Ömer, **el-İmâmetü'l- Uzmâ İslam'da Devlet Başkanlığı "Hilafet-Bey'at-Şura**, çev.: İbrahim Cüçük, İstanbul, 1996, 156 vd.

sanki öcnkelerin pratiklerini dinî ve ilahî kabul etmişlerdir.⁵⁷

Bu anlayışlar, sonrakiler tarafından esas kabul edildiği gibi, genellikle türlü yollarla (Osmanlı Devleti halifelerinin, hilafetlerinin meşruiyeti meselesinde olduğu gibi⁵⁸) istismar da edilmişlerdir. Buna rağmen ulemanın yaptığı iş, çoğu zaman olduğu gibi, ‘*yönetim hususunda da kurallar vazedip, kanun oluşturmak olmamış, vak’aya uygun kural vazetmek*’ olmuştur. Başka bir deyişle, oluşturulamadığı için ‘*kanuna göre vak’a yorumlanmamış, vak’aya uygun, hatta onu meşrulaştırıcı kanun (hüküm)*’ vazedilmiştir. Mesela: “İki devlet başkanına (halifeye) bey’at olunduğu zaman, o ikisinden diğerini öldürüntüz.” şeklinde bir nas⁵⁹ varken, Endülüs Emevileri (138-422/756-1031), hilafetlerini ilan edince (317/929) (hatta daha sonra Mısır’daki Fatımî hilafetiyle (297-567/909-1171), İslam aleminde aynı anda üç halife olmuştur.), halifenin iki tane olabileceği, türlü tevillerle kabul edilmiştir.⁶⁰ Yine idare tarzı olarak, ‘*hilafet*’ modeli biliniyor ve kabul ediliyorken, Meşrutiyet’in ilanıyla, ‘*meşrutî idare*’nin; Cumhuriyet’in ilanıyla ‘*cumhuri idare*’nin; günümüzde de ‘*demokrasi*’nin, İslam’a uygunluğunun naslarla ispatı veya reddi cihetine gidilmesi de, bu anlayışı çağrıştırmaktadır.

Kur’ân ve Sünnet’te Devlet Başkanına (Ulû’l- Emr) İtaat

Bu hususta birçok açılardan söylenecek çok şey olmasına rağmen, meseleye **halife/devlet başkanı/idareci-tebaa münasebeti açısından** da bakmanın gerekli olduğu kanaatindeyiz. Bunu, önce ‘*siyasî otorite*’ye itaati emrettiği söylenen ve tebaanın ‘*siyasî otorite*’ye bağlılığını belirleyen nasların incelenmesi, daha sonra da, tarih boyunca siyasî otoriteye bakışın ve bu anlayışın simgesi olarak görülen, ‘*siyâsetnâmeler*’den bir takım örneklendirmeler yoluyla yapacağız.

Kur’ân’da, ‘*siyasî otoriteye itaat*’le ilgili olduğu öne sürülerek, **yöneticilere ‘*kayıtsız şartsız itaat*’ edilmesini gerektiğini** savunanlar, ‘*ulû’l- emr*’ hususuna temas eden ayetleri delil getirmektedirler. Bu ayetler şunlardır: “**Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Peygamber’e ve sizden emir sahibi olanlara (ulû’l- emr) itaat edin. Eğer bir şeyde çekişirseniz- Allah’a ve ahiret gününe inanmışsanız- onun**

⁵⁷ Sahabe söz ve icraatlarının, Hz. Peygamber (sas)’in sünneti gibi ‘sünnet’ ve bağlayıcı sayılması bunun örneğidir. İsmail Hakkı Ünal, **İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu**, Ankara, 1994, 126

⁵⁸ İnalçık, “Padişah” mad., İA, IX,493; Azmi Özcan, “Hilafet” mad., DİA, XVII,546 vd.; N. Ahmet Asrar, “Hilafetin Osmanlılara Geçişi İle İlgili Rivayetler”, çev.: Süleyman Tülücü, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 22 Şubat 1983

⁵⁹ Müslim, Ebû’l- Huseyn b. Haccâc en-Nisâbüri, **el-Câmi’u’s- Sahih**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte) İmâre, 61 (1853). Biz Hz. Peygamber (sas)’in böyle bir sözü söylemesini gerektirecek herhangi bir şey olmadığını düşünerek, bu hadisi ‘*uydurma*’ kabul ediyoruz. Burada sadece delil sayılmasını uygun görenler açısından dile getirilmiştir.

⁶⁰ Mâverdî, 9; Ferrâ, 25

çözümünü Allah'a ve Peygamber'e bırakın.”;⁶¹ “Kendilerine güven ve korku hususunda bir haber geldiğinde onu yayarlar. Halbuki o haberi, Peygamber'e veya kendilerinden emir sahibi olanlara (ulû'l- emr) götürselerdi, onlardan sonuç çıkarmaya kadir olanlar onu bilirlerdi.”⁶² İnceleyebildiğimiz klasik birçok tefsir hemen hemen aynı şeyleri yazmakta olup, çağdaş olanları ise ⁶³ genelde aynı bilgileri tekrar etmekte veya mezcetmektedir.

Tefsirlerde bu ayetle ilgili olarak anlatılan nüzul sebepleri de dikkate alınarak, 'ulu'l- emr' kelimesinin, çoğul olduğu için ('ulû' kelimesi 'zû' kelimesinin çoğuludur), tek kişiye yani tek olması gereken 'devlet başkanı'na itaati emretmediği açıktır. Mezkur ikinci ayet de dikkate alınınca, 'valiler, komutanlar, ulema, fıkıh ve din ehli' manalarının kastedildiği hususundaki ifadelerin genel sonucu şudur: Bu iki ayette kastedilen, ister devlet başkanı, ister herhangi bir yönetici, isterse ulemadan herhangi biri olsun 'akıl, ehliyet ve görüş sahibi, iktidar, yetki ve buyruk sahibi, sözü geçerli, yani bir işte selahiyet ve ihtisası olan kişi'dir. Sonuç olarak 'sizden emir sahibi olanlar' (ulû'l- emri minkum), 'içinizden olan (Müslüman olan)(!) yetki ve ehliyet sahipleri' demektir.⁶⁴

Hangi usulle olursa olsun, idareyi eline alan kişiler, muhatapları tarafından

⁶¹ 4 Nisâ 59

⁶² 4 Nisâ 83

⁶³ ct-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Tefsîru't- Taberî I-XII**, Beyrut, 1992/1412, IV,148-55, 183-5; ez-Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Umer, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't- Tenzil ve 'Uyûni'**-l- **Ekâvil fî Vucûhi't- Te'vil I-IV**, Kahire, 1993/1413, I,524; er-Râzî, Fahrreddin, **Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l- Gayb I-XXIII**, çev.: Suat Yıldırım vdd., Ankara, 1990, VIII,106-9, 115, 188; en-Nesefî, Abdullah b. Umer b. Mahmud, **Tefsîru'n- Neseî I-IV**, İstanbul, tsz., Pamuk Yay., I,232; el-Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud el-Bağdâdî, **Rûhu'l- Me'ânî fî Tefsîri'l- Kur'âni'l- 'Azîm ve's- Seb'i'l- Mesânî I-X**, Beyrut, 1987/1397, II,5. cüz/65-6; el-Cessâs, Ebûbekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî, **Ahkâmü'l- Kur'ân I-III**, Beyrut, 1335, II,210-3; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Câmi' li Ahkâmî'l- Kur'ân I-XX**, Beyrut, 1965, V,259-61; el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Sa'îd Abdillâh b. Umer, **Tefsîru'l- Beydâvî I-II**, İstanbul, tsz., I,220-1; Seyyid Kutup, **Fizilâli'l- Kur'ân I-XVI**, çev.: Bekir Karlığa vdd., İstanbul, 1979, 2. baskı, III,291 vd.; Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili I-X**, İstanbul, 1971, II,1374-80, 1403-5; Mehmed Vehbi, **Büyük Kur'ân Tefsiri I-XVI**, İstanbul, tsz., 4. baskı, III,956-8; Mevdûdî, Ebu'l- Al'a, **Tefhîmu'l- Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri I-VII**, çev.: M. Han Kayanî vdd., İstanbul, 1996, 2. baskı, I,370-3; Süleyman Ateş, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Anlamı I-XII**, İstanbul, tsz., II,308-11; er-Râğîb el-İsfehânî, **Mufredâtu Elfâzi'l- Kur'ân**, tah.: S. Adnân Dâvûdî, Beyrut, 1992/0412, 90. Burada, mezkur ayetlerin, özellikle birincisi ile ilgili tefsirlerini, Elmalılı ve Ateş'in tefsirlerinde bulunan bilgiler ve yorumlarını, daha geniş ve derli toplu olduğu için, mevzumuzu ilgilendirdiği kadarıyla vermeyi uygun bulmaktayız.

⁶⁴ M. Sait Hatipoğlu, "İslam'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, cilt: XXIII, ayrı basım, 22-4; Akbulut, 92-4

meşru otorite kabul edilince, ona itaat etmenin zarureti açıktır. İtaatin olmadığı yerde, dirlik ve düzen olmayacağı gibi, insanlar için zaruri olan bir arada yaşama da zorlaşacak ve huzur olamayacaktır. Çünkü ülkede yönetimin müessir olabilmesi için, çeşitli birimlerin bir uyum içinde çalışmaları gerekir. Yönetimin uyum ve bütünlüğü ise kendi yapısı içinde, otoritenin koyduğu kuralların uygulanması ile mümkündür. Bu yüzden Kur'an'da yetkili kişilere itaatın '**farz kılınması**' son derece tabiidir.⁶⁵ Fakat burada sorulması gereken asıl soru şudur: '**İtaatin ölçü ve sınırları ne olacaktır? Kayıtsız şartsız bir itaat mı, yoksa ölçü ve sınırları belli olan bir itaat mi?**'

Yukarıda bahsettiğimiz 4 Nisa 59 ayeti, bir önceki ayetle (4 Nisa 58: "**Allah size mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.**") birlikte düşünülünce, '**idarecilik**' ve diğer her türlü emanetin ehline verilmesi gerektiği, çünkü ehlinin icraatının da memnuniyet verici olacağını vurgulandığı anlaşılacaktır. Bu iki ayetten çıkarılacak siyasî düstur mahiyetindeki emirler şunlar olabilir:

1. Emaneti (insanlara hizmet sunan herhangi bir vazifeyi veya muhafaza edilmek ve icap ettiği zaman hak sahibine iade edilmek üzere alınmış eşyayı) ehline vermek,

2. İnsanlar arasında adaletle hükmetmek,

3. Allah'a, Peygamber'e ve mümin emirlere (başkanlara) itaat etmek,

4. İhtilaf halinde Allah ve Peygamber'e başvurmak.⁶⁶

Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, eskiden, üzerinde anlaşmaya varılmış '**yazılı metinler**' olmadığından ve kanunları sadece (örfi anlayış ve geleneksel teamüllere göre) hükümdarlar koyduğundan, hatta belki de böyle bir ihtiyaca bile gerek görülmediğinden, emanet, ehliyet ve adalet kavramlarının anlaşılması hususunda olmasa bile, yönetimde bu esaslara aykırı uygulamalara çokça rastlanmasıydı.⁶⁷

Burada İslam düşüncesi açısından, teori ile pratiğin arasını ayırmakta yarar görüyoruz, çünkü bugün de dünyanın her yerinde, kanun ve anlayışlara ters muameleler ve hukuka aykırı uygulamalar sergilenmektedir.⁶⁸ Pratik açısından Hz.

⁶⁵ Taftâzânî, Sa'duddin Mes'ûd b. Umer, **Şerhu'l- Mekâsîd I-V**, tah.: A. Umeyre, Beyrut, 1989/1409, V,248-50

⁶⁶ Hatipoğlu, 22

⁶⁷ Günümüzde yapılan 'hukuk devleti' ve '**hukukun üstünlüğünü** esas alan devlet' kavramları hakkında yapılan tartışmalar bu bağlamda hatırlanmalıdır.

⁶⁸ Bu, 'hukuk devleti'nin zıddı olan 'polis-devlet' demektir ki, yöneticilerin keyfî davranışlarıyla, yani kurallara bağlı olmadan bir ülkeyi yönetmeleridir. Teziç, 136

Peygamber (sas)'in tatbikatlarının, kendi tarihselliği içinde, **daima Kur'ân ile uyum halinde** olduğunu görebiliriz. Aynı şekilde ilk halifeler açısından da pratik, teori ile **genellikle uyum** halindedir. Zaten bu yüzden bu döneme 'Saadet Asrı' denmiştir. Ancak sonraları, her kademedeki idarecinin keyfî icraatları söz konusu olup, bu icraatlarını meşru gösterecekleri '*ayet ve hadis*' *tevilleri* yanında, uydurdıkları bazı hadislerle de yukarıdaki '*itaat ediniz*' *farzîyetini* istismar ettikleri görülmektedir.

Meselenin hadis edebiyatı açısından nasıl bir görünüm arz etmekte olduğuna gelince, bu hususta oldukça fazla malzeme olduğunu görmekteyiz. Burada mümkün olduğu kadar fazla miktarda hadislere vermek istiyoruz. Çünkü meselenin zihinlere yerleşmesinin altında yatan ana etkenin ve Müslüman zihniyetinin oluşmasının esaslı sebebinin, *nassî* olgusunun ortaya konmasının, bu hadislerle aydınlatılacağına inanmaktayız.

Yöneticilere İtaatin Sınırı

'İtaatin meşruiyeti ve sınırları' açısından burada zikredeceğimiz ayet ve hadislerin, klasik ve çağdaş tefsirler ile hadis ve siyer kitaplarından izlenmesi mümkündür. Bunları önce **emanet**, sonra adalet ve daha sonra da itaat ile ilgili olarak sıralamak istiyoruz.

"... Onlar (o müminler) ki, emanetlerine ve ahitlerine riayet ederler."⁶⁹
 "Emanetlerine ve ahitlerine riayet edenler..."⁷⁰ "Bir peygambere, emanete hıyanet yaraşmaz. Kim emanete hıyanet ederse, kıyamet günü, hainlik ettiği şeyin günahı boynuna asılı olarak gelir. Sonra herkese -asla haksızlığa uğratılmaksızın- kazandığı tastamam verilir."⁷¹

Hz. Peygamber (sas): "Müslümanların bir işine bakan kimse, o işi daha iyi yapacak biri varken, böyle olmayan bir başkasına verirse, Allah'a, Resulüne ve müminlere hıyanet etmiş olur."⁷²

Kendisinden valilik isteyen Ebu Zerr'e Hz. Peygamber (sas): "Ey Ebû Zerr, sen zayıfsın, o mevki bir emanettir. Sonu da kıyamet gününde perişanlık ve pişmanlıktır. Yalnız hak ederek alan ve üzerine düşeni de yerine getiren müstesnadır." dedi.⁷³

⁶⁹ 23 Mu'minûn 8

⁷⁰ 70 Meâric 32

⁷¹ 3 Âl-i İmrân 161. Emanetle ilgili diğer ayetler bazı için bkz.: 2/283; 3/75,161; 4/58,105,107; 8/27,58,71; 28/8

⁷² Aynı şekilde Halife Ömer de: "Müslümanların başında bulunan kişi dostluk ve akrabalık hatırına, bir adamı bir işin başına getirirse, Allah'a, Resulüne ve Müslümanlara hıyanet etmiş olur." demektedir. Ateş, II,305

⁷³ Müslim, İmaret 16 (1825), 17 (1826); Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte), Vesâyâ 4, (2868); Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Ali, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte), Vesâya 10, (6, 255)

Kıyametin ne zaman kopacağını soran birine de: "Emanet zayı olduğu zaman kıyameti gözetle" demiş, "emanet nasıl zayı olur?" sorusuna karşılık olarak da: "İş, ehli olmayanların eline geçerse." buyurmuştur.⁷⁴

"Dört şey vardır ki, bunların tamamı bir insanda toplanırsa, o kişi tam münafık olur. Fakat bunlardan bir huy kendisinde bulunan kişide, bunu bırakıncaya dek nifaktan bir hal vardır: Konuştuğu zaman yalan söylemek, antlaşma yapıp ardından saldırmak, söz verip caymak, biriyle davalıştığı zaman haktan sapmak."⁷⁵

Aşağıda göreceğimiz gibi, siyâsetnâmelerde de, reyanın padişaha, 'Allah'ın emaneti' olduğu ısrarla vurgulanmaktadır.

Adaletle İlgili Olanlar:

"Ey iman edenler! Allah için adaletle şahitlik edenler olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adaletten saptırmasın."⁷⁶ "...Eğer hüküm verirken, aralarında adaletle hükmet. Allah adil olanları sever."⁷⁷

Hz. Peygamber (sas): "Allah zulmetmeyen hakimle beraberdir. Zulmederse Allah onu nefsinin elinde bırakır." buyurdu.⁷⁸

"Kıyamet gününde Allah'ın en çok sevdiği ve meclisine en yakın insan, adil devlet başkanı (imam)dır. O gün Allah'ın en çok kızdığı ve meclisine en uzak insan da zalim devlet başkanıdır."⁷⁹

"Adil olanlar, kıyamet günü, Allah'ın yanında, nurdan minberler üzerine, Rahman'ın sağ cihetinde olmak üzere yerlerini alırlar.... Onlar, hükümlerinde, ahaliileri ile velâyeti altında bulunanlar hakkında hep adâleti gözetenlerdir."⁸⁰

"Allah'ın halkı görüp gözetmek üzere vali kıldığı bir kul, hep hayır isteyip gözetken irşadiyle halkı muhafaza etmezse, elbette o kişi, Cennet kokusu koklayamayacaktır."⁸¹

Yine aşağıda siyâsetnâmelerle ilgili olarak ifade edeceğimiz gibi, istisnasız bütün siyâsetnâmeler ile yönetilen-yöneten ilişkisinden bahsedilen her yerde,

⁷⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **Sahîhu'l- Buhârî**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte), Fedâilu Ashâbi'n- Nebî 1; İlim 2

⁷⁵ Müslim, İman, 25 (106 vd.)

⁷⁶ 5 Maide, 8

⁷⁷ 5 Maide, 42. Adaletle ilgili diğ bazı ayetler için bkz.: 2/282; 3/21; 4/35, 58, 105, 107, 112, 135; 5/8, 42; 7/29, 181; 6/152; 16/90; 17/33; 38/26; 42/15; 49/9; 57/25

⁷⁸ Tirmizi, Muhammed b. İsmâ es-Sevre, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte), Ahkam 4

⁷⁹ Tirmizi, Ahkam 4

⁸⁰ Müslim, İmâret 18; Nesâî, Âdâb 1, (8, 221)

⁸¹ Zebîdî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i sarîh Tercemesi ve Şerhi I-XIII**, çev.: A. Naim ve K. Miras, Ankara, 1985, 8. baskı, XII,316

'adalet'e çok vurgu yapılmakta ve 'adaletsiz mülkün olamayacağı' ifade edilmektedir.⁸² Hatta idarecilerin öncelikli görevinin 'ahalinin adil muamele görmesi için çaba sarf etmekten başka bir şey olamayacağı' hususu önemle vurgulanmaktadır.

İdarecilik Görevi ve Görevlilerle İlgili Olanlar

Aynı konuyu -itaatla ilgili olan hadisleri ele almadan önce- hadis edebiyatından izleyerek, **idarecilerin görevleri ve görevliler** ile ilgili hadislerden bir kısmıyla da ortaya koymak mümkündür:

Resûlullah (sas) buyurdu ki: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürütünüzden mesulsünüz. İmam çobandır ve sürüsünden mesuldür. Erkek ailesinin çobandır ve sürüsünden mesuldür. Kadın, kocasının evinde çobandır, o da sürüsünden mesuldür. Hizmetçi, efendisinin malından sorumludur ve sürüsünden mesuldür."⁸³

"Allah bir kimseyi başkaları üzerine çoban yapmış, o da idaresi altındakilere hile yapmış olarak ölmüş ise, Allah ona cennetini kesinlikle haram eder."⁸⁴

"Müslüman ahali üzerinde icra-i velayet ederken zultüm ederek ölen valiye, Allah, Cennet kokusunu haram kılacaktır."⁸⁵

Resûlullah (sas): "Bir işe memur tayin ettiğimiz kimse, bizden bir iğne veya ondan daha küçük bir şeyi gizlemiş olsa, bu bir hıyanettir (gulûl), kıyamet günü onu getirecektir." dedi. Bunun üzerine, Ensar'dan bir zat kalkarak: "Ey Allah'ın Resûlü! Vazifeyi benden geri al!" dedi. Hz. Peygamber (sas): "Sana ne oldu?" diye sordu: "Senin (az önce şunu şunu) söylediğini işittim ya!" deyince, Hz. Peygamber (sas): "Ben onu şu anda tekrar ediyorum: "Kimi memur tayin edersek, o işin azını çoğunu bize getirsin. Ondan kendisine ne verilirse alr, ne yasaklınırsa onu terk eder." buyurdu."⁸⁶

İbnu Meryem el-Ezdi anlatıyor: "Muâviye 'nin yanına girmiştım. Bana: "Ey Ebû fülân, seni hangi rütgâr attı?" diyerek (ziyaretimden memnuniyeti izhâr etti). Ben de: "Resulullah (sas)'tan işittim şu hadisi, (size hatırlatmayı düşündüm)" dedim: "Allah kime Müslümanların işlerinden bir şeyler tevdi eder, o da onların ihtiyaç, istek ve darlıklarını giderirse, Kıyamet gününde Allah da onun ihtiyaç, istek ve darlıklarını giderir." Râvî diyor ki: "Bunun üzerine Muâviye

⁸² Gazzâlî'nin mezkur eseri baştan sona kadar, her konuda, adalet ve zulmü anlatan gayet güzel örnek ve çeşitlemeler ile doludur. Ayrıca bkz.: es-Seâlebî, 95-7

⁸³ Buhârî, Ahkâm 1, Cum'a 11, İstikrâz 20, İtk 17,19, Vesâya 9, Nikâh 81, 90; Müslim, İmâret 20, (1829); Tirmizî, Cihâd 27,1705; Ebû Dâvud, İmâret 1, (2928)

⁸⁴ Buhârî, Ahkâm 8, Müslim, İman 227, (142); İmâret 21, (142)

⁸⁵ Zebidî, XII,317

⁸⁶ Müslim, İmâret 30, (1833). Devlet malının yenmesi ve çalınmasıyla ilgili diğer hadisler için de bkz.: Müslim, İmâret 24-29

insanların ihtiyaçlarıyla ilgilenmek üzere bir adam tâyin etti.”⁸⁷

“Allah bir emîr için hayır diledi mi, ona doğru sözlü bir vezir nasip eder. Bu, ona unutulunca hatırlatır, hatırladığı zaman da yardım eder. Allah emîre hayır dilemezse, kötü bir vezir musallat eder. Bu vezir, ona unuttuğunu hatırlatmaz, hatırlayınca da yardımcı olmaz.”⁸⁸

“Allah bir peygamber gönderdiği veya onun yerine bir halife getirdiği zaman mutlaka onun iki tane de yakını olmuştur: Biri marufu emretmiş ve ona teşvik etmiş, diğeri de şerri emretmiş ve şerre teşvik etmiştir. Masum (yani kötülükten korunmuş) olan, Allah'ın koruduğu kimsedir.”⁸⁹

Ka'b b. Ucre anlatıyor: “Resûlullah (sas) bana şunu söyledi: “Ey Ka'b! Seni, benden sonra gelecek ümeraya karşı Allah'a sığındırırım. Kim onların kapılarına gider ve onları, yalanlarında tasdik eder, zulümlerinde onlara yardımcı olursa, o benden değildir, ben de ondan değilim; ahirette Havz-ı Kevser'in başında yanıma da gelemez. Kim onların kapısına gitmez, yalanlarında onları tasdik etmez, zulümlerinde yardımcı olmazsa o bendendir, ben de ondanım; o kimse, Havz'ın başında yanıma gelecektir. Ey Ka'b! Namaz burhandır, oruç sağlam bir kalkandır. Sadaka, suyun ateşi söndürdüğü gibi hataları söndürür. Ey Ka'b! Haramla biten bir ete mutlaka ateş gerekir.”⁹⁰

“Emîr, halka karşı suizanna düşerse halkı ifsad eder.”⁹¹

Hz. Peygamber (sas), zalim ve ehliyetsiz idarecilerin cehennemdeki durumlarıyla ilgili olarak verdiği haberler ve yönelttiği tehditler karşısında, bize göre, idarecilerin ve halkın farklı tavırları olmuştur. Bu en kolay bir şekilde naslara sarılmaktan geçecek ve iş, *'idarecilikle ilgili hadisler'*le halledilmeye çalışılacaktır. Aşağıda göreceğimiz gibi, adil olmak istemeyen veya adil olmayı beceremeyen zalim, despot *idarecilerin yaptıkları iş*, başkalarını bu makamlardan uzak tutarak saltanatlarını sürdürmek kastıyla, bu mevkileri işgal eden zalimleri ve idarî mevkileri, sadece **naslarla karalamaktan ve idarî makamlara gelmeyi kötümekten** ibaret olmuşken, *halk açısından ise*, herhangi bir makam elde edemedikleri için **aynı naslarla kendilerini avutmaktan** ibaret olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber (sas), birçok hadislerinde görüldüğü gibi, adil olan idarecileri övmüş ve üstelik kendisi de bir çok idareci, emir, katip vs. tayin etmişken, niye salt idareci olmayı veya devlet kademesinde görev yapmayı kötölesin ki? Birbirine zıt olan bu hadisleri, “burada kötölenen yeteneksiz, beceriksiz ve zalim idarecilerdir, dolayısıyla diğer hadislerle zıt değildir.” şeklinde te'vîl ve te'lîf etmek de mümkündür. Ancak

⁸⁷ Tirmizi, Ahkâm 6, (1332,1333); Ebû Dâvûd, Harâc 13, (2948)

⁸⁸ Ebû Dâvud Harâc 4, (2932); Nesâî, Bey'at 33

⁸⁹ Buhârî, Ahkâm 42; Nesâî, Bey'at 32

⁹⁰ Tirmizî, Salât 433 (614); Nesâî, Bey'at 35, 36

⁹¹ Ebû Dâvud, Edeb 44, (4989)

tevil ve telif faaliyetlerinin, zihinlerin duruluğuna ve terakkisine mani olduğuna inandığımız gibi, her zaman istismara ve hurafeye de yol açtığına şahit olmaktayız. Bu yüzden 'hadisler'in, kolayca inkar ve reddine kaçmadan, her olaya olduğu gibi 'hadisler'e de, 'akıl' ve 'olaylarla örtüstürülerek' yaklaşılması gerektiğine inanıyor ve bu yüzden de, bu hadislerin Emevîler dönemindeki çeşitli gruplarca uydurulmuş olabileceğini düşünüyoruz.

Mikdâm b. Ma'dikerîb anlatıyor: "Resûlullah (sas) omzuma vurdu ve: "Ey Kudeym! Emîr, kâtip, arif olmadan ölürsen kurtuluşa erdin demektir!" dedi."⁹²

"Arîflik haktır, halka arîf⁹³ gereklidir, ancak arîfler ateştedir."⁹⁴ buyurdu.⁹⁵

Abdurrahman b. Semüre anlatıyor: Resûlullah (sas) buyurdu ki: "Ey Abdurrahman! Emîrlik isteme. Eğer senin talebin üzerine sana emîrlik verilirse, istediğin şeyin sorumluluğu sana yüklenir. Eğer sen tâlibi olmadan sana emîrlik verilirse, o işte yardım görürsün. Bir iş için yemin eder, sonra da aksini yapmakta hayır görürsen, daha hayırlı gördüğün ne ise onu yap, ettiğin yemin için de kefârette bulun."⁹⁶

Ebû Musa anlatıyor: "Yanımda amcamın çocuklarından iki kişi daha olduğu halde Resûlullah (sas)'ın huzuruna girdim. Yanımdakilerden biri: "Ey Allah'ın Resûlü! Allah'ın sana tevdi ettiği işlerden bazıları üzerine bizi emîr tayin et" dedi. Diğeri de aynı talepte bulundu. Resûlullah (sas)'ın onlara cevabı şu oldu: "Allah'a kâsem olsun ki, biz, bir işe, onu talep eden veya ona hırs gösteren hiç kimseyi tayin etmeyiz!"⁹⁷

Hz. Peygamber (sas) buyurdu ki: "Haberiniz olsun! Kıyamet günü, her bir vefasız için vefasızlığı nispetinde bir bayrak dikilecektir. Devlet reisinin vefasızlığından daha büyük bir vefasızlık olmayacaktır...."⁹⁸

İtaatle İlgili Olan Hadisler

Resûlullah (sas): "Dinleyin ve itaat edin! Hattâ, üstünüze, başı kuru üzüm

⁹² Ebû Dâvud, Harâc 5, (2933). Benzer bir sözün, Hızır (as)'ın sözü olarak halife Ömer ile ilgili rivayeti için bkz.: Gazâlî, 29

⁹³ Arîf: Sivil veya askerî bir topluluğun başında bulunan kimse. Atar, "Arîf" mad., DİA, III,360

⁹⁴ Ebû Dâvud, Harâc 2, (2934)

⁹⁵ "Emir Olmanın Kötülüğü" faslında İbrahim Canan, devlet memurluğuna talip olmanın kötülüğüne dair bir takım hikmetleri sıralamaktadır. **Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte I-XVIII**, Zaman, İstanbul, tsz., (Akçağ Yay.), V,399-405

⁹⁶ Buhârî, Ahkâm 5, 6, Eymân 1; Müslim, İmâret 19, (1652); Ebû Dâvud, Harâc 2, (2929); Tirmizî, Nuzur 5, (1529); Nesâî, Adâbu'l-Kudat 5, (8, 225)

⁹⁷ Buhârî, Ahkâm 7,12, İcâre 8, İstîtâbe 2; Müslim, İmâret 7, (1733); Ebû Dâvud, Harâc 2, (2930); Nesâî, Adâbu'l-Kudat 4, (8, 224)

⁹⁸ Tirmizî, Fiten 26, (2192)

tanesi gibi siyah Habeşli bir köle bile tayin edilmiş olsa, aranızda Kitabullah'ı tatbik ettiği müddetçe (itaatten ayrılmayın)." buyurdu.⁹⁹

"Kim bana itaat etmişse mutlaka Allah'a itaat etmiştir. Kim de bana isyan etmiş ise, mutlaka Allah'a isyan etmiştir. Kim emre itaat ederse mutlaka bana itaat etmiş olur. Kim de emre isyan ederse mutlaka bana isyan etmiş olur."¹⁰⁰

"Müslüman kişiye, hoşlandığı veya hoşlanmadığı her hususta, (amirlerini) dinlemesi ve itaat etmesi gerekir. Ancak, mâsiyet (Allah'a isyan) emredilmişse o hariç, eğer masiyet emredilmişse, onları dinlemek ve itaat etmek yoktur."¹⁰¹

Hz. Ali: "Allah'ın indirdiğiyle hükmetmek, emaneti ödemek imamın üzerine borçtur. Böyle yapan imama itaat de halk üzerine borçtur." demektedir.¹⁰²

İdareci olamayan ve idarî makamlardan uzak tutulan, zalim idareciler tarafından sindirilmiş ve daima baskı altında tutulan '*halkın yapacağı şey*'in ne olduğunu aşağıdaki hadislerde görmemiz mümkündür. Yukarıda verilen ayet ve hadislerde, *adil ve emanete riayetkâr idarecilerden bahsediliyorken, aşağıdaki hadislerde ise itaatın sınırı genişletilmiş ve adeta kayıtsız şartsız itaat* haline dönüştürülmüştür.

Resûlullah (sas) buyurdu ki: "Kim itaatten dışarı çıkar ve cemaatten ayrılır ve bu halde ölürse, cahiliye ölümü ile ölür."¹⁰³ Ebû Hüreyre'nin bir rivâyetinde ise şu ilave vardır: "(...) Resûlullah (sas) buyurdu ki: "Kim itaatten çıkar, cemaatten ayrılır (ve bu halde ölürse) cahiliye ölümü ile ölmüş olur. Kim de körü körüne çekilmiş (ummiyye) bir bayrak altında savaşır, asabiyet (ırkçılık) için gazaplanır veya asabiyete çağırır veya asabiyete yardım eder, bu esnada da öldürülürse bu ölüm de cahiliye ölümüdür. Kim ümmetimin üzerine gelip iyi olana da, kötü olana da ayırım yapmadan vurur, mü'min olanlarına hürmet tanımaz, ahit sahibine verdiği sözü de yerine getirmese, o benden değildir, ben de ondan değilim."¹⁰⁴

Resûlullah (sas): "İstikbalde bir takım amirler olacak ki, sizler onların işlerinden bazısını maruf ve güzel göreceksiniz, bazısını da inkar edeceksiniz. Artık münkeri münker tanıyan ve o hususta şüpheye düşmeyerek onu düzeltmeye çalışan kişi, onun günahı ve cezasından beri olur. Eli ve dili ile münkeri değiştirmeye gücü

⁹⁹ Buhârî, Ahkâm 4, Ezân 54, 56

¹⁰⁰ Buhârî, Ahkâm 1, Cihad 109; Müslim, İmâret 33, (1853); Nesâî, Bey'at 27, (7,154)

¹⁰¹ Buhârî, Ahkâm 4, Cihad 108; Müslim, İmâret 38, (1839); Tirmizî, Cihad 29, (1708); Ebû Dâvud, Cihad 86, (2626); Nesâî, Bey'at 34, (7,160)

¹⁰² Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddîn Mustafa, *Hâşiyetu Şeyhzâde alâ Tefsiri'l- Kâdî'l- Beydâvî I-IV*, İstanbul, tsz., II,145

¹⁰³ Buhârî, Ahkâm 4; Müslim, İmâret 53, (1848); Nesâî, Tahrim 28, (7,123); İbnu Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sunen*, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte), Fiten 7, (3948)

¹⁰⁴ Müslim, İmâret 53, (1848); Nesâî, Tahrim 28, (7,123); İbnu Mâce, Fiten 7, (3948)

yetmediğinden dolayı ancak kalbi ile onu inkar eden ve ondan nefret eden kimse de, o münker işe ortak olmak günahından salim olur. Fakat çirkin iş yapanlara kalbiyle rıza gösteren ve o işi yapmakla onlara tabi olan ise hem günahtan beri olamaz, hem de ortaklık suçundan salim kalmaz.” dedi. Sahabiler: “Bu gibi emirlerle mukatele etmeyelim mi?” diye sorunca, O: “Namaz kıldıkları müddetçe hayır!” buyurdu.¹⁰⁵

“Her kim emrinden hoşlanmayacağı bir şey görürse, sabretsin. Çünkü her kim cemaatten bir karış kadar ayrılacak olursa, mutlaka cahiliyye ölümüyle ölüdür.”¹⁰⁶

“Neşende, kederinde, zorluğunda, kolaylığında ve başkalarının kendi arzularını senin haklı durumuna tercih ettikleri hallerde de (amirleri) dinlemek ve itaat etmek senin üzerine vaciptir.” buyurdu.¹⁰⁷ “Ancak amirlerde açık bir küfrü görmeniz müstesnadır ki, bu halde de onun küfrü hakkında yanınızda, Allah’ın Kitabı’ndan kuvvetli bir deliliniz olmalıdır.”¹⁰⁸

Hz. Ömer anlatıyor: “Resûlullah (sas): “Size emîrlerinizin en hayırlıları kimlerdir, en şerhileri kimlerdir haber vereyim mi? Onların en hayırlıları sizlerin sevgisine mazhar olanlar, sizleri sevenlerdir; lehlerinde hayırlı dua edersiniz, onlar da size hayır dua ederler. Ümerânızın şerirleri de sizin buğzettiklerinizdir, onlar da size buğzederler, siz onlara lânet edersiniz, onlar da size lânet ederler.” dedi. Biz, “Ey Allah’ın Resulü, o taktirde onlara karşı çıkmayalım mı?” dedik. Hz. Peygamber (sas), “Hayır, aranızda namazı ikame ettikleri sürece, hayır, aranızda namazı ikame ettikleri sürece!” diye cevap verdi.”¹⁰⁹ Başka bir rivayet ise: “Sizin içinizde namazı ikame ettikleri müddetçe hayır! Valilerinizden hoşlanmadığınız bir şey gördüğünüz zaman, onun işini sevmeyiniz. fakat itaatten de el çekmeyiniz.” şeklindedir.¹¹⁰

Resûlullah (sas): “İsrailoğullarını peygamberler idare ediyordu. Bir peygamber ölünce onun yerine ikinci bir peygamber geçiyordu. Ancak benden sonra peygamber yok, ama ardından halifeler gelecekler ve çok olacaklar.” dedi. Oradakiler, “Onlar hakkında bize ne emredersiniz?” diye sordular. O da: “Önceki biatınıza sadakat gösterin, onlara hakkını verin. Onlar üzerinizdeki haklarınızı (eda etmedikleri takdirde), kendilerinden değil Allah’tan isteyin. Zira Allah Teâlâ idareleri altındakilerin hukukunu onlardan soracaktır.” diye açıkladı.¹¹¹

“...Emîri dinleyip itaat edersin. Sırtın dövülse, malın alınsa da dinle ve itaat

¹⁰⁵ Müslim, İmâret 62 (1854)

¹⁰⁶ Zebîdî, XII,292; Zuhaylî, VIII,430; Canan, V,409

¹⁰⁷ Müslim, İmâret 35 (1836)

¹⁰⁸ Müslim, İmâret 42

¹⁰⁹ Tirmzî, Fiten 77, (2265); Mevdudî, I,372; Zuhaylî, VIII,431

¹¹⁰ Müslim, İmâret 65 (1855)

¹¹¹ Buhari, Enbiyâ 50; Müslim, İmâret 44, (1842). İbrahim Canan bu hadisin şerhinde, imamın zulmetmesi halinde bile ona itaat edilmesi gerektiğini, hatta ondan ‘hak istenmeye kalkılması’nın da, bir nevi isyan olacağını veya fitneye sebebiyet verebileceğini söylemektedir. V,385

et.”¹¹²

“Kim Allah'ın yeryüzündeki sultanını¹¹³ alçaltırsa, Allah da onu alçaltır.”¹¹⁴

“Devlet başkanı, millet için bir kalkandır. Onun kumandasında harp edilir, düşmandan onunla korunulur. Eğer o, millete Aziz ve Celil olan Allah'a takva ile emreder ve adaletle hareket ederse, bu emir ve adaleti sebebiyle kendisine büyük bir ecir vardır. Eğer takva ve adaletten başkası ile emir ve hükmederse, bunda da onun aleyhinde büyük bir günah vardır.”¹¹⁵

Resûlullah (sas): “Şu muhakkak ki, benden sonra yakın bir istikbalde bir takım gayri meşru işler ve hoşlanmayacağımız bir çok icraatlar meydana gelecektir.” buyurdu. Sahabiler: “Yâ Resûlullah! Bizlerden bu işlere erişenlere nasıl hareket etmelerini emredersin?” dediler. O da: “Kendi üzerine edası vacip olan hakları eda eder yerine getirirsiniz, lehinize olan (mahrum bırakıldığımız) kendi haklarınızı da Allah 'tan istersiniz.” dedi.¹¹⁶

Seleme b. Yezid Hz. Peygamber (sas)'e: “Ey Allah'ın Resûlü! Bana haber ver: Üzerimizde bizden kendi haklarını isteyen, fakat bizim haklarımızı bizden men eden bir takım devlet adamları bulunursa, bize nasıl davranmamızı emredersin?” diye sordu. Peygamber ondan yüz çevirip cevap vermedi. Sonra tekrar aynı şeyi sordu. Peygamber yine ondan yüz çevirdi. Sonra yine sordu. (...) Resulullah: “Onları dinleyin ve itaat edin. Çünkü onların uhdesine düşen ancak onlara yükletilendir. Sizin uhdenize düşen de size yükletilendir.” buyurdu. Başka bir rivayete göre ise: “Onları dinleyin ve itaat edin. Çünkü onların üzerinde ancak kendilerine yükletilen vazifenin vucubu, size de kendinize yükletilen vazifenin vucubu vardır.” demiştir.¹¹⁷

“Kim dünyada Allah'ın (makam vermek suretiyle aziz kıldığı) sultana ikramda bulunursa, kıyamet gününde de Allah ona ikram eder. Kim de Allah'ın sultanını dünyada alçaltırsa Allah da onu kıyamet günü alçaltır.”

“Valilerinizden hoşlanmadığımız bir şey göreceksiniz, onun yapılmasını

¹¹² Müslim, İmâre, 52, (1847)

¹¹³ Buradaki hadislerde geçen 'sultan' lafzının, hepsi bir arada değerlendirildiği ve hadislerin geçtiği bağlam göz önüne alındığı zaman, 'padişah-hükümdar' manasına geldiği görülmektedir.

¹¹⁴ Tirmizi, Fiten 47, (2225)

¹¹⁵ Müslim, İmâret 43 (1841)

¹¹⁶ Müslim, İmâret 46 (1844)

¹¹⁷ Müslim, İmâret 49-50 (1846). Bu hadisin şerhi sadedindeki ifadelerinden sonra Mehmet Sofuoğlu'nun, “De ki: 'Allah'a itaat edin, Resule itaat edin. Yine yüz çevirip dönerseniz, onun uhdesine düşen, ancak ona yükletilendir. Sizin uhdenize düşen de, size yükletilendir. Eğer ona itaat ederseniz doğru yolu bulursunuz.” (24 Nûr 54) ayetini, usul bakımından aynılığını ifade etmek için delil getirerek, hadisi anlamlandırması manidardır. **Sahîh-i Muslim ve Tercemesi I-VIII**, İstanbul, 1988, VI,46_{n19}

kerih görürn, fakat itaatten elinizi çekmeyin.”¹¹⁸

Hız. Osman, “Allah’ın sultan ile önlediği şeyler, Kur’ân ile önlediklerinden daha çoktur.”¹¹⁹ derken, Sehl b. Tusterî de: “Eğer sultan, bir alimi fetva vermekten men ederse, o kişi fetva veremez, eğer verirse, sultan zalim bir sultan bile olsa, o asidir.” demektedir.¹²⁰

Buradaki ‘yöneticilere mutlak itaati emreden ve yönetimden uzak durmayı emreden’ hadisler incelenirken, bizce en fazla gözden kaçırılan ve ihmal edilen, sonuçta da yanlışta düşülen husus şu olmuştur: *Hız. Peygamber (sas), ‘emirlere itaat edin ...’ derken, kendi ‘tayin ettiği emirleri’ kasdetmekte ve o esnada talimatlar vermektedir.* Yoksa bu emriyle, ‘kıyamete kadar başımıza gelecek her emire itaat edin’ demek istediğini düşünmüyoruz. Daha sonra yapılan halife seçimi tartışmaları ve halifelerce yapılan çeşitli atamalar bunun en güzel delilidir. Hatta Resûlullah (sas)’ın bizzat tayin ettiği vali ve emirler bile sonraki halifeler tarafından değiştirilmiş veya azledilmiştir, nerede kaldı o emirlere mutlak olarak itaat edilsin. Ayrıca metinlerde geçen ‘imama biat etmeden ölenin, cahiliye ölümü ile ölmesi’ ifadesi, ‘itaat etmeyenin küfrüne hamlolunduğunu’ göstermektedir. Bu da yukarıdaki iddialarımızı teyid etmektedir, çünkü herhangi bir idareciye değil bizzat **Resûlullah (sas)’ın emrine isyanın küfür** olacağı aşikardır.¹²¹ Böylesine atomcu (parçacı), literal (lafzî) ve zahiri bir anlayışa kapılan Muhammed ümmetinin, dünyayı ve tarihi anlama ve yorumlama ve buradan yola çıkarak ‘İslam’ın dünya görüşü’nü ortaya koyma noktasında son derece yetersiz, aciz ve ilkel kaldığı ve sonuçta da dünya devletler dengesinde içine düştüğü sorunlar ve sonuçlar gözler önündedir.

Müslim, gayri müslim bütün ortaçağa egemen olan, ve aşağıda bahsedeceğimiz gibi, siyasetnâmelerde de görülen ‘yönetimin ve yöneticilerin dine dayandırılması’ anlayışı, zihinlere egemen olmuştur. Bu yüzden Emevîler döneminde halkın devlet kademelerinden uzak tutulması için bu tür hadislerin uydurulmasının mümkün olabileceği akla gelmektedir. Veya ‘iktidarlara karşı kayıtsız kalınması’ empoze edilmek için bu hadisler uydurulmuş olabilir. Çünkü insanların ‘eli kolu bağı ve mutlak itaatkar’ olması talimatı ilahî bir kökenden Peygamberlerinden(!) gelmektedir.

Meselenin yöneticiden taraf olan boyutu da aynı görüntüdedir. Çünkü o da, yaptıklarından dolayı ‘tebaaya karşı sorumlu sayılmadığı’ ve bu da Peygamberî bir emirle(!) teyid edildiği, hatta icraatlarının ‘Allah’ın takdiri ile’ gerçekleştiğinden bahsedeceği için rahat ve despot olacak ve bu sayede de muhalefet

¹¹⁸ Canan, V,417

¹¹⁹ es-Seâlebi, 40

¹²⁰ Kurtubî, V,259

¹²¹ 3 Âli İmrân 31-2; 4 Nisâ 13-4, 64, 65, 80; 33 Ahzâb 36

göremeyecektir.¹²² Bizce Müslümanların '*muhalefet*' anlayışı geliştiremeyip, iktidar yolunu '*kan ve ihtilal*'de aramalarının gerçek sebeplerinden biri de budur.

Yine de bu hadisleri uydurma kabul etmeyip tarihi bağlamı içinde yaklaşacak olursak, 'Asrı Saadet' sonrası dönemde İslam toplumunun duyduğu sıkıntı ve arayışın, bu hadislerde bazen özlem, bazen de tepkisel bir tarzda dile getirildiğine şahit olmaktadır. Çünkü Emevî iktidarının '*ırkçı asabiye*' anlayışıyla, kendi dışındakileri ikinci plana attığı, Arap olmayanları '*mevâli*' sınıfına sokarak devlet kademelerinden uzak tuttuğu hatırlanacak olursa, yukarıdaki iddiamızın daha iyi anlaşılacağına inanıyoruz.

Ayrıca bir yönetici olarak Hz. Peygamber (sas)'in, devleti düzenleyip gerekli kuralları koyarken ve yürütmeye ilgili talimatlarını verirken, yönetilenlerin iç dünyalarını ve içinde buldukları dış şartları, ülkesinin iklimini, coğrafyasını, komşu kabilelerin ve devletlerin konumunu, kısaca objektif hukuk prensiplerini göz önünde bulundurmakta olduğu da unutulmamalıdır. Çünkü her siyasi yapılanma, bir sosyal topluluk içindeki fertlerin örgütlenmelerinden ve varlıklarından doğan sorulara verilen bir cevaplar bütünüdür.¹²³ Bu cevapların bütünü verilmeden, 'devlet başkanına' itaati emreden hadisler değerlendirilirken, konu etrafında geliştirilecek her görüşün, hatalı ve yetersiz olabileceği dikkatten kaçmamalıdır.

Siyâsetnâmelerde Yönetici-Raiyye Münasebeti

Devlet başkanı-raiyye münasebetini siyâsetnâme¹²⁴ ve benzeri eser ve

¹²² I. Emevî halifesi Muaviye'nin hilafet iddiasını desteklemek için, şu hadisi delil göstermesi bunun en güzel örneklerinden biridir: "Bir gün Muaviye, insanlara hitap ederken şöyle der: "Bir gün Resûlullah (sas)'ın abdest suyunu döktüyordum, kafasını kaldırdı ve: "Benden sonra ümmetimin işlerini sen yükleneceksin, bu gerçekleştiğinde onların iyiliklerini taltif et, kötülüklerini affet." dedi. Muaviye devamla: "Ben bu makamı elde edene kadar, bu ümit içinde oldum." demektedir." Aycan, 54

¹²³ Maurice Duverger, **Siyasal Rejimler**, çev.: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 1986, 11

¹²⁴ Siyâsetnâmelerin, siyasi ve idari geleneklerimize kaynaklık etmesi ve onları yönlendirmesi bakımından ehemmiyeti büyüktür. Zaten siyâsetnâmeler incelendiğinde birbirlerinden çok fazla etkilendikleri, bazen kopya yoluyla aynı şeyleri söyledikleri rahatlıkla görülmektedir. Bütün bunlar, hükümdarların icraat ve faaliyetleriyle de örtüşmektedir. Siyâsetnâmelerle ilgili bilgi vermek yerine bunları konu alan çalışmalardan bir kaç tanesinin isimlerinin verilmesinin uygun olacağına kanahteyiz. Çünkü onları tanıtan ve inceleyen değerli çalışmalar yapılmış olup, oradaki bilgilere yeniden temas ederek, bu çalışmanın uzamasına gerek görmüyoruz. Ayrıca bu çalışmaların bibliyografyası da konular için yeterince malzeme sunmaktadır:

Bursalı Mehmet Tahir, "**Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiye**", (Bu makalenin günümüz Türkçesi ile yayınlamış için bkz.: G. Deniz, Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmet Tahir Bey ve *Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiye* Adlı Risalesi, **İslâmî Araştırmalar**, XII/1, 1999, 58-64)

Agâh Sırrı Levend, "**Siyâsetnâmeler**", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1962;

risalelerde izleyecek olursak, buralarda, Ortaçağın raiyye ve hükümdar anlayışının müessir olduğunu görmenin mümkün olduğuna inanıyoruz. Çalışmamızda, **günümüzde -en azından ülkemizde idarecilerimiz açısından- devam eden yönetici-tebaa anlayışının, o zamandan süregelen anlayışın bir devamı olup olmadığını ortaya koymayı da hedeflediğimiz için, inceleme imkanı bulabildiğimiz siyâsetnâmeleri, sadece konumuz açısından değerlendirmeye çalışacağız.**

Siyâsetnâmelerin, genelde veya yazıldığı zamanlarda, padişah ve devlet adamlarının bir çok açıdan zihniyetlerini oluşturduğu veya başka bir bakışla, yöneticilerle devrin aydınlarının bir çok açıdan zihniyetlerini yansıttığı malumdur. Gerek klasik İslamî eserlerde¹²⁵ gerekse siyasetnamelerde ve sonraki kaynaklarda, aşağıda göreceğimiz gibi, *'devlete vergi veren ve başka hiçbir sorumluluk ve yetkisi olmayan kalabalık, halk'* manasına gelen ve bu şekilde kullanılan raiyye kelimesi, maalesef bugün de Ortaçağdaki delalet ve pratiğiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu şekildeki bir kullanımın sebebi, Ortaçağ devlet yapısının **askerî karakterli** ve bunun sonucu olarak devletin **hükümdar merkezli** olması ve bir de otoritede etkili olanların, **devlet makamlarında görevli** atanmış zevat olmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁶ Cumhuriyet öncesi dönemlerde bu görevliler, *'erbâb-ı suyûf'* adı verilenler (halife, melik, sultan, vezir, emîr, hâcib ve sahibu's- şurta) ile *'erbâb-ı kalem'* olarak (kâdî, muhtesib, kâtib, sâhibu'l- mezâlîm ve sâhibu's- salât) adlandırılan görevlilerdir.¹²⁷ Bu yapılanma içerisinde **veliahdların** hilafet veya hükümdarlığa gelişinde rol oynayan asıl zümrenin *'kılıç erbabı'* olduğu görülmekte, *'kalem erbabı'*nın otoriteye olan etkisi ise *'nasihat ve tavsiye'*den öte gidememektedir. Hatta bütün Türk devletlerinde görüldüğü gibi, divan toplanır, divanda bulunan üyelerin (bakanların) fikirleri zıddına kanaat serdeden sultan, dilediğini yapardı. Yani divan üyelerinin sadece *'teklif ve tavsiye'* sunmaktan öte bir şey yaptığı söylenemezdi.¹²⁸

“Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1963
Keykâvus (çev.: Mercimek Ahmet haz.: A. Özkırımlı) **Kâbusnâme I-II**, İstanbul, tsz.
Tercüman 1001 Temel Eser: Özellikle 37-42. bölümler
Ahmet Uğur, **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, Kayseri, 1992.

Ayrıca bkz.: Erdoğan Merçil, “Sebüktegin’in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe’ye Tercümesi), **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c.VI, cül:1-2, 1975, 202-232;
Şefaatin Severcan, **Alaladdin Keykubat (1220-1237) Devrine Ait Necmeddin Daye’nin Siyasetnamesi**, Kayseri, 1995; Yücel, Giriş XVI-XIX, 145-6

¹²⁵ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, **Târihu’l- Umem ve’l- Mulûk I-XIII**, Beyrut, 1987/1407, IV,252; Mâverdî, 101; el-Ferrâ, 76

¹²⁶ Tabii günümüzde siyasi iradeye tesir eden başka kuvvetlerin de çıktığı malumdur.

¹²⁷ Bu görevliler ve lakapları için bkz.: Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, **Subhu’l- A’sâ fi Sınâ’ati’l- İnşâ I-XIV**, Tah.: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut, 1407/1987, V,399-484, VI,3-179

¹²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara, 1988, 3. baskı,

Örfî kanunlar padişahın fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılırdı. Zira bu **kanunların kaynağı ve dayanağı padişah iradesidir.**¹²⁹ Nitekim bunun bir örneğini sergileyen şu ifadeler dikkat çekicidir: “Gazi Sultan Selim Han, gayretle saltanatını yürütmüş ve kısa zamanda bir çok memleket fethetmişti. O cihan padişahlarının hor ve hakir hale gelmelerine sebep olan her durumda Allah’a tevekkül eder ve din ile devlet lehine ortaya çıkan durumlarda da, “bu, kanun-i osmanîye muhaliftir” demeyip, hemen gerekeni icra ederek; “**büyük sultanlar her ne ederlerse kanun olur**” diye buyururlardı.”¹³⁰

Siyâsetnâmeler gibi kanunnâmelerde de, Osmanlı devletinin bünye ve teşkilatına dair telakkîyi görmemiz mümkündür. Buna göre, askerî kesim devlet hizmetindeki maaş alan bütün sınıflar olup, kazaskerin emri altındadır. Reaya, askerî sınıf haricinde vergi veren bütün tebaadır.¹³¹ Hiyerarşik sınıflamaya göre ise, devlet yapısının en başında padişah vardır. Aşağı doğru sıralanacak olursa, ıktâ sahipleri, reyanın üzerinde askeri bir sınıf teşkil eder ve doğrudan doğruya padişahın şahsına bağlıdır. Üçüncü kademe ulema ve devlet memurları ve nihayet vergi veren sınıf yani reaya gelir.¹³²

Buna göre devlet görevlileri ve ulema dışında kalan halk, tarım toplumunun gereği olarak ya ticaret, ya çiftçilik veya zenaatla uğraşıyordu. Bu nedenle de, gerek otoritenin gerekse ulemanın, halkı (reaya-vatandaş) ciddiye alıp onların isteklerine ve beklentilerine cevap verecek bir zihniyet içinde oldukları asla söylenemez. Bunun bir sonucu olarak da, sultanlara göre halk sadece vergi vermesi ve otoriteye kayıtsız şartsız tabi olması gereken yığınlardan ibaret idi.

Mesela Gazneli devleti örnek alınacak olursa, burada halk, sultana itaat etmeli, düzenli olarak vergisini ödemeli ve karşılığında da sultan onları, hırsızlar ve eşkiyalar kadar, yabancı düşmanlara karşı da korumalıydı,¹³³ zaten sultan, halkın

50-51. Zaten hükümdar amel etmese de öğüt almaktadır ve bu onun faziletidir: es-Seâlebi, 198 vd.

¹²⁹ İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der.*, c. XIII/2, 1958, 114

¹³⁰ *Hırzû'l- Mülûk*, (yay.: Yaşar Yücel, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988 içinde), 175 (İfade sadeleştirilerek özetlenmiştir.)

¹³¹ İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, 116

¹³² İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, 76. Osmanlı toplum sınıflaması için ayrıca bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadî ve İçtimai Tarihi I-II*, İstanbul, 1995, II,80-91; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1996, 3. baskı, 101 vd.; Toktamış Ateş, *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı*, Ankara, 1994, 134 vd.

¹³³ *Nizâmu'l- Mülk*, Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî, *Siyâset-Nâme*, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1982, 81-2; Hamdullâh Müstevfî, Ebi Bekr b. Ahmed b. Nasr Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Tahkik: Abdülhüseyn Nevâî, Tehran, 1336-9/1917-20, 395; Kafesoğlu, ve diğerleri, *A Short History of Turkish-İslâmic States (Excluding The Ottoman State)*,

serbestçe işlerinin başında olmasına da izin vermektedir. Bu bağlamda Sultan Mahmud'un, 396/1006 yılında Karahanlılar'ın saldırısına karşı koymak için silaha sarılarak mücadele eden, fakat mücadelede başarısız kalarak devlet mallarının zarar görmesine sebebiyet veren Belh halkını: "Ahalinin savaşıla ne işi var, ahali savaştan ne anlar? Bu yüzden de şehri harap ettiniz, benim de gelir getiren büyük bir eserim mahvoldu. Bunun size tazmini lazım, ama istemiyoruz. Fakat bir daha böyle yapmayın, eğer kuvvetli bir hükümdar size musallat olur, sizden haraç ister ve sizi korusa, ona itaat edin, istediğini yapın, kendinizi kurtarın." diyerek azarladığı bilinmektedir.¹³⁴

Halkın vergisini düzenli olarak vermesi ve kendinden isteneni yapması gerektiği anlayışı, her dönem için söz konusu olmuştur. Reaya itaat yolunu tutup, kendi işiyle meşgul olmalıdır. Bu Selçuklular için de aynıdır. Çünkü askerî yapılı bir devlette sultan, orduya hizmetinin karşılığını öder, hiç bir asker, veya akrabası da olsa, hiç bir şahıs sultanın arzusuna, iradesine karşı gelip muhalefet edemez.¹³⁵ Hükümdarlık ortaklık da kabul etmez,¹³⁶ çünkü anlayış gayet açıktır: "Yüce Allâh, her asırda ve çağda 'halk' arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve methe değer hünerlerle süsler. İnsanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini kullarının gönüllerine ve gözlerine yerleştirir"¹³⁷ diyen *Nizâmu'l- Mülk*'e göre hükümdar, kudretini doğrudan doğruya Tanrıdan alır ve Tanrı adına saltanat sürer. Ayrıca Tanrı birini hükümdar olarak seçerken, onun hangi ırktan olduğuna bakmaz, sadece hükümdarlık vasıflarına sahip olup olmadığını göz önünde bulundurur.¹³⁸ *Beyhakî*, benzer kanaati, "Allâh yeryüzünde peygambere, padişahlara ve insanlara bir kuvvet vermiştir. İnsanlara düşen, bu seçme insanlara, peygamber ve padişahlara itaat etmektir."¹³⁹ cümleleriyle ifade eder. Hatta öyle ki, halkın dini bile, hükümdarlarının dinine orantılıdır, onlar hangi dindense halk da o dindedir. Çünkü halk, umumiyetle hükümdarlarını taklit eder ve onlara uyarlar.¹⁴⁰ Mülk ve reaya,

Ankara, 1994, 344

¹³⁴ el-Beyhakî, Ebû'l- Fazl Muhammed b. Hüseyin (v. 470/1077). *Târîh-i Beyhakî*, tashîh: Ali Ekber Feyyâz, Meşhed, 1350/1931, 729. Gaznelilerde 'Sultan ve Saltanat Telakkisi' için bkz.: Palabıyık, 64 vd. Özellikle çalışmamızın baş taraflarında bahsettiğimiz, 'Türk Hakimiyet Anlayışı'nın İslamî dönemdeki devamının en iyi örneği sayılabilecek Karahanlı Devletindeki yansımaları için de bkz.: Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, 66 vd.

¹³⁵ N. Mülk, 276-7

¹³⁶ es-Seâlebî, 120

¹³⁷ N. Mülk, 11. Bkz.: es-Seâlebî, 33-4; Gazâlî, 52; Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l- Feth*, haz.: Mertol Tulum, İstanbul, 1977, 3

¹³⁸ Köymen, III,68-9

¹³⁹ *Beyhakî*, 115-7

¹⁴⁰ N. Mülk, 191; Kınalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, haz.: Ahmet Kâhraman,

kendisinin mülkü olan¹⁴¹ sultanın görevi ise, raiyyenin tok, sağlıklı, güçlü ve işinde güçlünde, emniyet içinde ve her türlü tacizden uzak olmasını temin etmektir.¹⁴² *Hükümdarın dürüst davranmaması ve halkın hoşlanmadığı işleri yapması ise, halkın kusuru sebebiyledir, halk günahlarından dönerek tevbe etmelidir!*¹⁴³

Osmanlı devri yazar ve siyâsetnâmelerinde de aynı anlayış rahatlıkla izlenebilmektedir.

Tursun Bey'e göre, Tanrı her devirde bir büyük padişah yetiştirir. Nizam-ı alem için bir insanı '*müeyyed*' kılar, ona güç verir.¹⁴⁴ Evvela bir cemiyetin bir padişaha ihtiyacı vardır, zira insanlar arasında ayrılık ve düşmanlığın meydana getireceği kargaşalık, onun tedbiriyle ortadan kalkar....

Tanrı, padişaha itaati büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, Vâcib'-l- vücûd'un yani **Tanrının zatına mahsus bu gibi sıfatlar, onda tezahür eder (yani padişah mutlak otorite sahibidir).** Padişah, zahirde, sırf kendi ihtiraslarını tatmine çalışarak hazine ve asker ile elindeki kazancını ve kudretini artırır. Fakat asıl maksat, iyi bir siyasetle bu hazineyi dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslam dinini muhafaza etmektir.¹⁴⁵

XIII. yy. İslam dünyasındaki tasavvufî anlayışın en belirgin temsilcilerinden biri¹⁴⁶ olan *Necmedin Dâye*'ye göre de, sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesi¹⁴⁷ olduğu için, padişahlık ve saltanat Hakk'ın vekili olmaktır.¹⁴⁸ Bu yüzden de, meselâ *Naima*'ya göre padişaha asi olmak, Allah'a asi olmaktır. Sultan çocuk dahi olsa mukaddestir ve onda ilahî bir ilham vardır.¹⁴⁹

Benzer bir şekilde *Kınalızâde* de, 'medeni cemiyetin, Muhammed'in şeriatı olmaksızın var olamayacağını, idare tarzının Nebinin ve Yüce Allah'ın kaynağına dayanması gerektiğini, cemiyetlerin itaatlerinin ancak böyle

İstanbul, tsz., Tercüman 1001 Temel Eser, 189

¹⁴¹ N. Mülk, 41

¹⁴² N. Mülk, 37

¹⁴³ Gazâlî, 60. Gazâlî, bu sözüne dayanak olarak bir de İsrail peygamberlerinden birinin sözünü zikreder.

¹⁴⁴ Gazâlî de, Allah'ın insanoğlundan iki grubu seçip, yaratıkları üzerine onları üstün kıldığını söyleyerek, padişahla peygamberin gelişi arasında mukayeseler yapar... bkz.: Gazâlî, 52

¹⁴⁵ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", 125-6; "Osmanlı Padişahı", 75

¹⁴⁶ Severcan, 2

¹⁴⁷ el-Hindî, Alâuddin Ali el-Muttakî b. Hüsamiddîn. *Kenzu'l- Ummâl fi- Süneni'l- Ekvâl ve'l- Ef'âl I-XVIII*, 1989/1409, VI,4 vd. (Kitâbu'l- Emâre 14580-5 no'lu hadisler). Bu hadisle ilgili değerlendirmeler için bkz.: J. H. Kramers, "Sultan" mad., *İslam Ansiklopedisi*, XI,25

¹⁴⁸ Severcan, 10-1

¹⁴⁹ Arslantürk, 100

mümkün ve yönetimin insanlar yanında ancak bu şekilde makbul olacağını¹⁵⁰ söylerken, hakimiyetin kaynağına ve halkın itaat ettirilmesindeki temel anlayışa dikkat çekmektedir.

Yine *Kınalızâde*'ye göre: "Devlet reisinin halka olan sevgisi, babanın evlada olan sevgisine benzer. Çünkü bu, nimetlerden istifade eden halkın, ona karşı sevgi göstermeleri mecburiyetinden ileri gelmektedir, yani onlar sevgi gösterince sevgi görürler. Yine baba evladının kendinin bir parçası olduğunu bilir de, onun yükselmesini ister ve yine insanoğlu malının başkasının olmasına tahammül edemez de, evladına kalmasından sevinç duyar.

Halkın hükümdara olan sevgisi ise, çocukların babalarına olan sevgisine benzer. Çocuk paçasını kurtarıp, babasından menfaati kesilince, sevgi sınırının dışına çıkabilir. Bunun içindir ki, İslam'da evladın babaya karşı olan hukuka uyması son derece kuvvetli hükümlerle tespit edilmiştir, babanın evlada karşı vazifeleri ise bunun kadar ağırlıklı tespit edilmemiştir.

Halkın birbirine olan sevgisi ise, kardeşlerin karşılıklı sevgilerine benzetilmiştir. Kardeşlerin birbirlerine olan sevgisi çocuğun babasına karşı olan sevgisinden noksandır. Sebebi de, herhangi bir şeyde müşterek olmalarıdır.

Halkın devlet reisine olan sevgisi, çocukların babasına olan sevgisinden üstündür. Zira devlet reisinin adalet ve siyaseti, emniyet ve asayışı temin edemeyince, ne evlat babasından istifade eder ne de baba evladını yetiştirip ailesini bir arada koruyabilir. Evladını terbiye edemez ve ahlakını güzelleştiremez. Ama devlet reisi hem babayı hem çocuğu idare ve terbiye eder. Bu itibarla onun faydası çok ve sevgisi daha mühimdir. Gerçi sultanın halkı sevmesi, babanın çocuğunu sevmesinden eksiktir, zira huyları kötülöklere tahammül ve hoş karşılanmayan şeylere sabretmekte halk gibi değildir."¹⁵¹

Baba-evlat sevgisi ve bunların din içindeki yerini, devlet reisine karşı duyulanla kıyaslayan¹⁵² *Kınalızâde*, hükümdarlarda vefa olmadığını da söylemekle birlikte,¹⁵³ 'devlet reisine karşı duyulan sevginin gereğinin, ona itaat etmek, karşı gelmekten sakınmak ve mal üzerinde vazifeli kılarısa, ona samimiyetle hizmet etmek olduğunu' belirtir.¹⁵⁴

Tüm siyâsetnâme vb. eserlerin hepsinde sık sık, sultanların reyaya karşı adil ve merhametli olması gerektiğinden ve onların gözetilmeleri lüzumundan bahsedilmektedir. Fakat yine nerede raiyye sözü geçerse, orada '*adalet*' sözü kadar,

¹⁵⁰ *Kınalızâde*, 134

¹⁵¹ *Kınalızâde*, 162-4, 167-8. Bkz.: Gazâli, 89

¹⁵² es-Seâlebî ise, insan-nefs münasebetini, hükümdar-tebaa münasebetine kıyaslamaktadır: 195 vd.

¹⁵³ *Kınalızâde*, 168

¹⁵⁴ *Kınalızâde*, 170

'vergi' sözü kullanılmakta ve vergi düzenlemeleri de dile getirilmektedir. Çünkü kaide belli ve umumidir: **'Padişahın kudreti askersiz, asker parasız, para ve hazine reayasız olamaz, reaya ise ancak adalet sayesinde vergi ödeyebilir.'**¹⁵⁵

Güntümüzdeki anlayışa göre **devletin halk için olması, yönetimin toplumun elinde bulunmasını gerektirir.** Çünkü yönetimin sağlıklı işlemesi ve başarısı, toplumdaki göreceği destek ve katılıma bağlıdır¹⁵⁶ Halbuki yukarıda geçen ve bu bağlamdaki başka ifadeler **'halk, devlet içindir'** anlayışının bir sonucudur.

Bu anlayışı yansıtan diğer ifadeler de şöyledir: Naima'ya göre, devlet hazinesine mal girmez de boş kalırsa, reaya mal döküp hazineyi boş bırakmamak için tedarikli olurlar. Fakat halk tabakası, zulüm ve kahır yüzünden kırılmış ve kazançtan geri kalmış olursa, hazineye yardım edemeyecekleri için, hazine boş kalır. O yüzden eski hükümdarlar reayayı zalimlere karşı himaye edip, kasaba ve köylerin harap olmasına ve reayadan birinin şehre yerleşerek ziraattan geri kalmasına razı olmazlardı. Bunun aksine geçimi ve refahı haddini aşarsa yer yer kavgalar çıkar, devlet adamlarına karşı serkeşlik başlar ise de, reyanın memlekete zararı tasavvur olunamaz. Arada bir heyecanlanarak ve kabarak feryat ve hezeyanları olsa da def edilmeleri kolaydır.¹⁵⁷

Ayrıca reaya, insanları yaratan Tanrının emanetidir.¹⁵⁸ Saltanat onlarla ve onlardan toplanan hazine ile olur. Ancak reyanın asker olmasına da izin verilmemelidir, çünkü vergi veren halk azalır ve hazine geliri eksilir. Hazine, vergi veren reyanın çokluğu ile olur. Vergi veren halkın perişan olmayıp çoğalması ise, daima onları korumakla olur. Hallerine acımak ve zalimlerin uzanan ellerinden onları korumak ibadettir. Ancak reaya genellikle yüz verilmesi ve onun yüze çıkarılması da iyi değildir. Giyimde ve kuşamda, atta, malda ve pusatta da asker gibi süs ve gösteriş yapmalarına izin verilmemek lazımdır, ancak malı ve hayvanları çok olursa,

¹⁵⁵ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Devlet Adamlarına Öğütler**, sad.: H. Ragıp Uğural, Ankara, 1992, 28, 98; İnalçık, "Osmanlı Padişahı", 76; Yücel, Giriş XXI; **Kitâb-ı Müstetâb**, (yay.: Yaşar Yücel, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988 içinde), 88; Mehmet Öz, **Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar**, İstanbul, 1997, 51 Ayrıca krş.: Gazâlî, 75; İbn Haldun, **Mukaddime I-II**, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1988, 2. baskı, I,262

¹⁵⁶ Kamran İnan, **Devlet İdaresi**, İstanbul, 1993, 3. Baskı, 130

¹⁵⁷ Arslantürk, 59

¹⁵⁸ **Hırzû'l- Mülûk**, 182. Reyanın 'Allah emaneti' olması anlayışı dışında şu ifadeler de dikkat çekicidir: Kanuni Sultan Süleyman sordu: "Alemin velinimeti kimdir?" Meclisteki yakınları hep birden: "Besbelli ufukların padişahı ve her şeyin sahibi efendimiz sultanımız hazretleridir." deyince, has yakınlarından çıkan bu sözü, insaf sahibi padişah kabul etmeyip: "Velinimet filhakika reyaadır ki, onlar ziraat ve çiftçilik emrinde, huzur ve istirahatı kendilerine haram ederek, edindikleri nimetler ile bizi doyururlar." buyurmuştur. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 94. Atatürk'ün "Köylü milletin efendisidir" sözü hatırlanabilir.

kimseye taarruz ettirilmemek üzere korunmaları da gerekir.¹⁵⁹

Sonuç olarak, yöneticiler tarafından reyaya karşı sergilenen bu murakabeci tavrın altında, yukarıda verdiğimiz ‘Türk hakimiyet telakkisi’, ‘hükümdar’ (= sultan, padişah, han, hakan, kağan) ve devlet anlayışının yattığı açıkça görülmektedir. Çünkü İnalçık’a göre, Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmiş olan devlet telakkisi hakkında, iki ayrı görüş belirgindir: Birincisi, sınıflar nizamı ve adalet esası, devlet menfaati içindir, devlet gayedir. İkinci görüşte esas gaye, şeriattir, siyasî otorite, Allah’ın emirlerini tatbik için mevcuttur, hikmet-i vücûdu bundan ibarettir. Zamanına göre, Osmanlı Devletinde bu iki görüşten biri devlet siyasetinde daha bariz hale gelmiştir. Fakat ekseriya **devletin mutlak otoritesi ve şeriatin hakimiyeti esasları uzlaştırılmaya çalışılmıştır**. Devletin iki esas rüknü olarak şeriati temsil eden ulema ile otoriteyi temsil eden ümera, padişahın şahsında birleşir. Veziriazam hem ulema hem ümeranın başı sayılmıştır. Halbuki Osmanlılar’dan önceki Türk İslam devletlerinde askerî otorite beylerbeyi, sivil idare ise vezir tarafından temsil olunur ve her ikisi de sultana bağlı bulunurlardı. (...) “Osmanlı padişahı, bütün devlet selahiyetlerinin sahibi ve sınıflar nizamının sahibidir. Fatih Mehmet, Yavuz Selim veya Kanuni Süleyman gibileri müstesna, Padişah, çok defa gayet karışık bir sistem içinde kalmakta ve otoriteyi fiilen kudretli bir veziriazam elinde tutmakta idi. Ehemmiyetli olan nokta, her şeyde mutlak bir şekilde hakim olan bölünmez bir otorite fikri ve bunu tam manasıyla gerçekleştirmek üzere teşkilatta meydana getirilen inkişaftır. Osmanlı padişahının düzenleyici ve teşkilatlandırıcı otoritesi, cemiyetin bütün sınıf ve zümrelerine muayyen bir statü vermiş, köylerden vakıflara, saraydan medreseye kadar her şey onun sıkı kontrolü altına girmiştir. Padişahın toprak ve reaya üzerindeki mutlak hakları ilhak olunan memleketlerde yerleşmiş her türlü sınıflar nizamını ve imtiyazları istediği gibi kaldırmasını ve değiştirmesini mümkün kılmıştır.”¹⁶⁰

SIYASET VE DEVLET FELSEFESİ AÇIDAN YÖNETİCİ-TEBAA İLİŞKİSİ*

Yönetim Açısından

Yönetimin modern tarifine ve yapısına baktığımız zaman, bu tarifi yukarıda anlatılanlardan çok uzak olduğunu müşahede etmekteyiz. Ortaçağ İslam ve Türk aleminde, karizmatik görülen liderlerin etrafında oluşturulmuş ve oradan aşağıya doğru uzanan bir yapılanma varken, yeni anlayışta yönetim, genel anlamda belli bir amacın gerçekleştirilmesi için bireylerin işbirliği yapmalarıdır. Bu anlamda yönetim, oluşturulan teşkilat yanında teşkilatın işlerliğini sağlayacak her türlü idarî

¹⁵⁹ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz.: Ahmet Uğur, Ankara, 1982, 28; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 96

¹⁶⁰ İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, 77-8

* Bu kısmı yazarken değerli bilgi ve katkılarından istifade ettiğim sevgili arkadaşım İzzet Sargın’a teşekkür ederim.

faaliyetleri, başka bir deyişle kaynakların bir araya getirilmesini, koordinasyon sağlanmasını, izlenecek yöntemleri ve denetimi de içine alır. Yönetim bu anlamda hem kamusal hem de özel alan için geçerli olan evrensel bir olgudur.¹⁶¹

Ortaçağ İslam ve Türk devlet telakkisinde devlet ve halk, sultanlar ve onların buyrukları içindir. Gerçi sultanların istek ve hedefleri halk için ise de, teoride ve pratikte, otoriter ve askeri yapı dışına çıkılmamıştır. Günümüzde devlet yönetimi ise, siyasi iktidarın, hizmet teşkilatının teknik işleyişini ve faaliyetlerini kapsar. Devlet, vatandaşlara hizmet için kurulmuştur. Vatandaşların çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için büyük malî kaynaklara, araç ve personele ihtiyaç duyulur. Bu geniş teşkilatı organize etmek, kaynakları en verimli şekilde kullanmak için özel bilgi ve uzmanlık gereklidir, yönetime düşen sadece bunu temin etmektir.¹⁶²

Eski anlayışta sultanın yükü ağır olduğu için, ona yardımcı olacak kişilerin bulunması gerektiğinden hareketle, divanlar ve idarî personel oluşturulmaktadır. Bu da **yönetici-padişah merkezli bir anlayış** doğurmuştur. Halbuki günümüzde ise, bir ülkede devletin fonksiyonel olabilmesi için, çeşitli tüzel kişilerden oluşan kamu yönetimi alanındaki kuruluşların, bir uyum içinde çalışmalarını gerektiği vurgulanır. Kamu yönetimini oluşturan kuruluşlar parçalanmış gibi görünseler de bu parçalanma, hizmetler ve hizmetleri yürüten kuruluşlar açısından söz konusudur. Bunların hepsi bir bütünün bir sistemin parçalarıdır. Çünkü kamu yönetiminin başarısı '*işlevsel açıdan*' bir bütünlük göstermesine bağlıdır. Yönetimin işlevsel yönden bütünlük göstermesi kendi yapısı içinde, kendine özgü kural ve yöntemlerin uygulanması ile mümkündür.¹⁶³

Yönetici-karizmatik şahsiyetlerin değil, tek tek fertlerin ve fertlerin oluşturduğu toplumun öne alındığı günümüz anlayışında, insanın iyi bir yaşam kurabilmesi için bir topluma katılması ve toplumca desteklenmesi şarttır, bu, kamu menfaatleri açısından da gereklidir. Kamu yararı her kişinin bir topluma katıldıktan sonra o toplumun kendisine sağladığı yararadır. Yani topluma katılan her kişinin menfaatinin sağlanması ve bunun yürütülüp düzenlenmesi kamu yararına düşer. Bu sebeple, toplumun ortak ruhunun görüntüsü olan düzen ve yönetim ortaya çıkar. Bu düzen ve yönetimin sürekliliği yasalarla, yani anayasal rejim kurulmasıyla sağlanır. Yönetim, topluma, toplumu oluşturan çeşitli birliklere ya da bireylere, ihtiyaçlarını gidermek için hizmet götürmekle mükelleftir ve başka hiç bir özelliği de yoktur.

Devlete, yönetici halk ilişkisi açısından bakıldığında, bugün, *halkın devlet için değil, devletin halk için olması gerektiği* düşüncesinin, tabii bir şekilde, topluma daha egemen olduğunu görüyoruz. Yönetimin görevi, insanları, mümkün olan her türlü güvenlik içinde yaşamaları için, korkudan ve endişeden kurtararak,¹⁶⁴

¹⁶¹ Şeref Gözübüyük, **Yönetim Hukuku**, Ankara, 1994, 7. baskı, 1

¹⁶² Bülent Daver, **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara, 1993, 5. baskı, 195

¹⁶³ İlhan F. Akın, **Devlet Doktrinleri**, İstanbul, 1962, 54

¹⁶⁴ Buhari, İkraḥ 1; Ebu Davud, Cihad 97; Ahmed b. Hanbel, V,109, 111

kendilerine ve başkalarına zarar vermeden yaşamalarını temin etmek ve bunun için, halkta güven duygusunu oluşturmaktır. Bu, korkutmak ve dizginlemekle olmadığı gibi, kör itaati sağlamak şeklinde de olmamalıdır. Vatandaşın yönetime güvenmesi, kendi statü ve geleceğinden emin olması her şeyin başında gelir. Yönetimine ve yarınına güvenemeyen toplum ve bireylerin huzur ve istikrarı olmaz. Çünkü güvenle karşılanmayan ve halkın katılımı sağlanmayan bir yönetimin, başarılı ve verimli olması zordur. *Devletin toplum için olması, yönetimin toplumun elinde bulunmasını gerektirdiği bellidir.* Çünkü yönetimin sağlıklı işlemesi ve başarısı toplumdan göreceği destek ve katılıma bağlıdır.¹⁶⁵ Halbuki, yukarıda ifade ettiğimiz telakkilerde ise, kendini güya örf ve şeriatla kısıtlayan sultanların, yapıp dediklerinin kanun olduğu malum olduğundan, 'yukarıdan' görevlendirildikleri için, tebaaya karşı gösterdiği tavrın **lütfen ve tenenzzülen** olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda olan bir yapılanmada ise, halkın yönetime herhangi bir katkı ve desteği olamayacağı gibi, herhangi bir muhalefeti de söz konusu olamayacaktır.

Bugün kamu yönetiminde, *yöneticilere mutlak itaat edilmesi gerektiği anlayışı yerine, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin dengesi ve sınırının belirlenmesi*, hassas bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal süreç içinde, insan gruplarının örgütlenmesi incelendiğinde, ilk karşılaşılan ayrımın, yönetenler ve yönetilenler ayrımı olduğu görülür. Bir toplumun sürekli ilerleyebilmesi için yönetenlerle yönetilenler arasında bir ayrımın yapılması, daha doğrusu, aşamalı bir düzen kurulması gerekir. Çünkü insanlar salt bir eşitlik içinde olmadıklarından,¹⁶⁶ kendi başlarına bırakılırlarsa, herkesin kendince bir amaca yöneleceği, toplumun çeşitli yönere çekilip, sonunda dağılacağı bellidir. Bu açıdan bireyleri bir arada tutmak için bir yönetimin başa geçmesi¹⁶⁷ ve herkesin uyacağı kamusal yarara göre toplumu yönetmesi gerekir.¹⁶⁸

Tarihin her döneminde hayat birtakım amaçlar yönünde tercihlerde bulunmayı gerektirmiştir. *İyi bir toplum, bu tercihlerin hür ve en barışçıl şekilde ifade edildiği ve gerçekleşme imkanlarını bulduğu toplumdur.* Günümüzde yöneticilerin görevi, kendi tercihlerini veya doğrularını, çeşitli kutsallıklarına, hanedanlıklarına vb. özelliklerine dayanarak, yönetilenlere zorla kabul ettirmek değil, yönetilenlerin mümkün olduğu kadar kendi standartlarına göre birlikte yaşamalarını sağlayacak önlemleri almak olmalıdır. Ayrıca *yöneticiler topluma babalık da yapmamalıdır*, çünkü yöneticilerin babalık yaptıkları bir toplumda çocuklar, hiçbir zaman büyümemekte, kişilik sahibi ve sorumlu bireyler haline gelememektedirler.¹⁶⁹ Bize göre, babalık iddiası taşıyan geçmiş ve günümüz yöneticileri, tebaanın kişilik sahibi ve sorumlu bireyler olmalarını istememekte ve böylece onları daha kolay ve keyfi

¹⁶⁵ Kamran İnan, 27, 62, 130

¹⁶⁶ 4 Nisa 32

¹⁶⁷ Ebu Davud, Cihad 85

¹⁶⁸ Akın, *Devlet Doktrinleri*, 63; *Kamu Hukuku*, İstanbul, 1993, 7. baskı, 57

¹⁶⁹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Ankara, 1994, 23

yönetecilerine inanmaktadırlar. Siyâsetnâmelerde görülen baba-evlat sevgi ve münasebetinin, sultan-tebaa münasebetiyle örtüştürülmesi, en azından, bugünkü yaklaşımlar ve 'ben' olmak isteyen fert ve toplumlar açısından doğru görülmemektedir.

Gerçek yöneticiler, objektif insanlar olmalıdır.¹⁷⁰ Kendi amaçlarına göre değil, devlet ve toplumun varlık yapısının gerektirdiği amaç ve hedeflere göre hareket etmelidirler.¹⁷¹ Mevcut durumları iyi değerlendirebilmeli ve şartların gerektirdiği kararları aralar kurumsal yapılanmayı şekillendirmelidirler. Bunun da topluma yerleşebilmesi için, *devletin anayasal hukuk devleti olması, yani yazılı kanunlara sahip bir devlet olması* gerektiği göz ardı edilmemelidir. Halbuki Ortaçağ toplumlarında yöneticiler, kutsal sayılan kişilerdi ve yaptıklarından sorumlu tutulmuyorlardı. Her toplum, gelecek için yöneticilerinin hangi özelliklere sahip olması gerektiğini belirlemeli ve o özellikte yöneticilerini yetiştirmelidir. Çünkü her toplumun yönetim modeli, kendi özelliklerini taşırsa yönetim toplumu uyum halinde olur. Bu modelin tarihin derinliklerinden geleceği de muhakkaktır. Ancak hanedan anlayışı ve belli bir soya mensup olmanın, yöneticilik için gerekli olduğu telakkisinin tarihe hapsolması gerektiği ve zaten bu anlayışın Kur'ân ve sünnete ters olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır. Yönetimde yetki ve görevler, kişilikten arınmalıdır. Kişisel çekicilikleri ne olursa olsun yetki ve görevler kişilerin kutsallığına ve saygınlığına bağlı olmamalıdır. Bu sebeple görevlerin birbirinin alanına taşmasına önlemek için, herkesin yetki alanı belirlenmeli, hiç kimse belirlenen yetkiler dışında bir şey yapmamalı, çok kesin biçimde tanımlanmış olan roller çok dikkatli biçimde dağıtılmalıdır.¹⁷² Yasaları, halk iradesi koymalı; yöneticiler, yasalara uygun olarak devlet işlerini yürütmeli; vatandaş da 'kendi isteği' demek olan yönetime uymalıdır.¹⁷³ İradenin yalnızca akla dayanması yeterli değildir; kamu yararını sağlayacak amaçların gözetilmesi de gerekir ki, yasallık kaybolmasın.¹⁷⁴

Gerçek yönetim, yetki ve sorumlulukları belli kişilerden oluşmuş ve teşkilatlanmış bir hiyerarşi demektir. Bu tür yönetimde her sorumluluk ve makam, bu görevleri yerine getirebilecek özellikteki kişilere verilir. Bu yönetimde idarî makamlara gelen-kimselerin, Ortaçağlardaki gibi kişisel otoriteye sahip olmaları da düşünülemediğinden, kendilerine verilen görevleri yerine getirmek için ferdi otorite ve imkanlarına baş vurmaları da söz konusu değildir. Gerçek hiyerarşide makam sahibi olanların otoriteleri, buldukları makamın bizzat kendisinden gelir.¹⁷⁵ Yukarıda zikrettiğimiz adalet, emanet ve ehliyet ile ilgili ayet ve hadislerin, bu bağlamda düşünülmesi ve *Asrı Saadetin tarihselliği içinde değerlendirilmesinin*

¹⁷⁰ Daver, 22

¹⁷¹ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1995, 5. baskı, 282

¹⁷² Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, çev.: Şirin Tekeli, İstanbul, 1975, 187

¹⁷³ Akın, *Devlet Doktrinleri*, 170

¹⁷⁴ Akın, *Kamu Hukuku*, 55

¹⁷⁵ C. Wright Mills, *İktidar Seçkinleri*, çev.: Ünsal Oskay, İstanbul, 1974, 324

doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Çünkü yönetim, devleti düzenlerken, yasaları hazırlarken ve ilgili talimatları verirken, yönetilenlerin iç dünyalarını ve içinde buldukları dış şartları, ülkenin iklimini, coğrafyasını, komşu ülkelerin konumunu, kısaca objektif hukuk prensiplerini göz önünde bulundurmalıdır.

Rejim Açısından

Rejim, 'devletin organizasyon şekli, yönetim tarzı' demektir. **Rejim**, tarih içinde belli bir ülke ya da bölgede gerçekleştirilmiş bir sistemi ifade eder. Geniş anlamda, belirli bir sosyal grupta yönetenler ve yönetilenlerin aldığı biçime siyasal rejim denir. Daha dar anlamda, siyasal rejim, sadece insan toplumunun özel bir biçimi olan milletin yönetim yapısını belirtir.¹⁷⁶

Siyasal rejimleri oluşturan yapısal unsurlar, siyasal kurumlardır. Şu halde bir rejim, iktidarın niteliğini, örgütlenmesini, el değiştirmesini, işleyişini, kısaca meşruluğunu belirleyen siyasal kurumlardan oluşur. Her siyasal rejim, bu kurumların özlğinde saklı değer yargıları üzerine yapılır. O halde bir siyasal rejim, ya da rejim içinde oluşan bir hükümetin meşruluğu, doğrudan o ülkede yaygın olan inançlara bağlı bir konudur. *Toplumun büyük çoğunluğunun inançlarına uygun olan siyasal iktidar meşru ve ona boyun eğmek doğal sayılır. Yaygın inançlara ters düşen bir siyasal iktidarın sürekliliği ise, ancak baskı ve şiddet yöntemlerine dayanmasıyla mümkündür.* Öyleyse Kur'an'da 'yetki sahiplerine' itaatini 'farz' kılınması, yukarıdan gelen emirler açısından, yani dinî söylemin Ortaçağdaki yapısı göz önüne alınca son derece normal ve yerinde görülmeli, ancak bütün bunları da yine kendi şartları içinde değerlendirmeyi ihmal etmemelidir.

Siyasal rejimlerin, uygulandıkları ülkelere göre farklılıklar gösterebilmesi mümkündür. Bununla beraber, siyasal rejimlerin ayırımında bazı ölçüler kullanılır, fakat bu ayırım da ülkelere göre farklılıklar arz edebilir.

1. Hükümet edenlerin adedi açısından: Bu ölçüye göre **monarşi, oligarşi ve demokrasi** olmak üzere üç çeşit siyasal rejim vardır.

2. Yasama ve yürütme münasebetleri açısından: Bu ölçüye göre siyasal rejimler, **kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı** olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁷⁷

3. Siyasal iktidar ve hürriyet münasebetleri açısından: Bu rejimlerden biri, yönetenlerin otoritesini yönetilenlerin yararına sınırlayan **liberalist**; öteki de yönetenlerin otoritesini yönetilenlerin zararına güçlendiren **totalist** rejimlerdir.¹⁷⁸

Yukarıda verdiğimiz bilgiler dikkate alınca, diğer **Türk devletleri gibi**

¹⁷⁶ Düverger, **Siyasal Rejimler**, 9; Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul, 1989, 4. baskı, 387

¹⁷⁷ Hüseyin Nail Kubalı, **Anayasa Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1969, 191

¹⁷⁸ Düverger, **Siyasal Rejimler**, 11

Osmanlı Devleti de monarşik, kuvvetler birliğine dayalı ve totalist bir rejime sahip görülmektedir. Bununla birlikte toplumların, sayıca büyümesi; iktisadî ve sosyal bakımdan farklılaşması ve gelişmesi ile birlikte, siyasal rejimlerin biçim ve düzenlenmelerinde de önemli değişikliklerin meydana gelmesi tabiidir. Mesela, toplum üyelerinin sayısal artışı, dolaysız yönetim biçimlerini (bütün halkın yasama faaliyetine katılıp, egemenlik yetkisini bizzat kullandığı yönetim tarzları) uygulanamaz duruma soktuğu gibi, tek yöneticinin bulunduğu toplumlarda da, yöneticiye ulaşmak, onunla yüz yüze ilişkiler kurmak ve istekleri doğrudan aktarmak imkansız hale gelmiştir.¹⁷⁹ Ülkemize baktığımızda ise, durum, ısrarlı bir şekilde statükonun muhafazası tarzındadır ve halen daha Ortaçağ yönetim anlayışından kurtulamadığımız fark edilmektedir.

Her siyasal iktidar, bir güç dengesini yansıtır.¹⁸⁰ Bütün siyasal rejimlerin istikrarı, siyasal iktidarın toplumdaki güç dengesini iyi yansıtmasına veya bu dengeyi iyi muhafaza etmesine bağlıdır. En büyük toplumsal güçlerin temsilcileri, iktidarda oldukları zaman, devlet otoritesinde bir boşluk ve rejimde de ciddi bir zayıflık söz konusu olmaz. Tersine bir durumda ise, iktidarın dışında, kendisinden daha büyük bir güç bulunacağı için, iktidar, otoritesini tüm topluma kabul ettirmekte güçlük çekmekte ve bunalım başlamaktadır. Tüm Ortaçağ devletlerinin olduğu gibi, *Osmanlılar dahil tarihte kurulan Türk devletlerinin ömürlerinin, güçlü hükümdarlarla kayıtlı olmasının sebebinin burada aramalıdır.* Bir veya bir kaç kuvvetli ve muktedir sultanın mirası, sonrakilere tarafından tüketilinceye kadar, devlet veya imparatorluk yaşamakta, daha sonra tabii sonuna ulaşmaktadır. Çünkü devlet yapısı, kurumlara değil, şahıslara bağlıdır ve onlar sayesinde ayakta durmaktadır. Halbuki toplumdaki güç dengeleri ise, durağan değil değişkendir. Değişen güç dengelerine bağlı olarak, iktidarın el değiştirebilmesi ya da yükselen toplumsal güçlerin güçleri oranında iktidarı etkileyebilmeleri gerekir. Rejimin koyduğu kurallar buna el veriyorsa güç dengelerinin değişiminin oluşturduğu bunalım, rejim içinde kalır. Yani siyasal iktidar yeni dengeleri yansıtacak biçimde el değiştirir¹⁸¹ ve çatışma, rejim içinde kalır. Toplumdaki güç dengelerinin değişmesine rağmen siyasal iktidar değişmemekte direniyorsa, rejim içindeki çatışma, rejim üzerindeki bir çatışmaya dönüşür. Bu, rejimin, yükselen yeni toplumsal güçlere iktidar yolunu kapadığı anlamını taşır ki, artık toplumsal barışın bu çerçevede korunabilmesi zorlaşır.¹⁸² Fakat değişen toplumsal güç dengesine bağlı olarak siyasal iktidarın el değiştirmesine imkan veren rejim ise, sağlam ve istikrarlı bir rejimdir. Aynı şekilde halkın eğilim ve istekleri devlet tarafından ne kadar iyi bilinir ve göz önüne alınırsa, rejim o ölçüde kabul görür. Osmanlı Devletinin son dönemlerindeki modernleşme hareketleri ve devlet teşkilatında reform yapılmasında, toplumsal güç dengelerinin

¹⁷⁹ Turhan İter, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul, 1986, 3. Baskı, 159

¹⁸⁰ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, Ankara, 1993, 229

¹⁸¹ Kışlalı, *Siyasal Çatışma*, 28

¹⁸² Kışlalı, *Siyasal Çatışma*, 229

değiştğini düşünmek ve buna bağlı olarak da siyasal iktidarın değişime uyduğunu söylemek mümkündür. Ancak daha fazla değişmek istemeyen Osmanlı Devleti, artık Türkiye Cumhuriyetini kaçınılmaz olarak doğurmuştur.

Otorite Açısından

*Zor vasıtasıyla tutunan bir rejime itaat, zoraki bir itaattir. Meşru telakki edilen bir rejime itaat ise ihtiyardır ve ancak böyle bir rejimin yaşayacak gücü vardır.*¹⁸³ Toplumda ortaya çıkan karışıklıklar, ancak siyasal iktidarın şiddet kullanmasıyla önlenabilir bir noktaya gelince, diktatörlükler veya baskı rejimleri ortaya çıkar. Çünkü baskı rejimleri, baskıyı gevşetirse yıkılırlar.¹⁸⁴

Zor, bireyi düşünen, değerlendiren ve karar veren bir varlık olmaktan çıkartır, yerine göre onu başka bireylerin amaçları için kullanılabilir basit bir alet ya da köle durumuna düşürür. Bu durumdaki bireylerin eylemleri de özgür eylem değildir. Özgür eylem, bir bireyin başkalarının isteği ve bilgisine göre düzenlediği veya başkalarının düzenleneni eylem değil, kendi bilgi, amaç ve değerlerine göre, kendisinin belirleyip yaptığı eylemdir.¹⁸⁵

Siyasal iktidarın vatandaşlara karşı şiddet kullanmasını yasallaştıran baskı rejimleri genellikle toplumsal bunalımlar sonucu ortaya çıkar. Bu bunalımların bazıları yapısal, bazıları da geçici ya da dış şartların meydana getirdiği bunalımlardır. Yapısal bunalımlar özellikle toplumsal ve ekonomik yapıdaki gelişmelere, siyasal kurumların uyum sağlayamadıkları durumlarda ortaya çıkar. Ekonomik ve toplumsal güçlerin el değiştirmesine karşılık siyasal iktidar, gücünü yitirmiş toplum kesimlerinin uzantısı olmayı sürdürebiliyorsa ve buna imkan veren siyasal kurumlar varlıklarını sürdürmekte direniyorsa, bu, bir yapısal bunalımdır. Yapısal olmayan bunalımların en iyi örneklerini, geçici ekonomik bunalımlar oluşturur.¹⁸⁶

Geri kalmış ülkelerde sermaye sahipleri işçiler vb. kesimler yeterince güçlü değillerdir. Bu kesimlerin güçsüzlüğü, ordunun rejim içindeki ağırlığını ve daha bağımsız hareket etme imkanını artırır. Ordunun toplumsal güçler dengesindeki önemi, geri kalmışlık ölçüsünde ve bunalım dönemlerinde daha da artar. *Sivil seçkinlerin güçsüzlüğü, asker seçkinlerin önemini artırır.* Karşı koyacak bir gücün veya güçlerin yokluğu askeri darbeler ve askere dayalı rejimleri kolaylaştırır. Kendi kendini yönetemeyenler, başkaları tarafından yönetilmeyi beklemelidirler. Ülke sorunlarını çözemeyecekleri izlenimini veren siviller, askerin işe karışmasına çağrı çıkarırlar.¹⁸⁷

¹⁸³ Hirsch, Ernest. *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Ankara, 1949, 403

¹⁸⁴ Kışlalı, *Siyasal Çatışma*, 62

¹⁸⁵ Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Ankara, 1993, 162; *Liberalizm*, Ankara, 1992, 155

¹⁸⁶ Kışlalı, *Siyasal Çatışma*, 31

¹⁸⁷ Kışlalı, *Siyasal Çatışma*, 260

Diktatörlüğün zayıf yönlerinden birisi de, ülkede adam kıtlığına (kaht-ı ricâl) sebep olmasıdır. Her şeyin tepeden kararlarla ve otoriter bir biçimde yürütülmesi, insanları, ülke sorunlarına karşı ilgisiz kılar, sorumluluk duygusunu yok eder, bencilliği yaygınlaştırır. Mill'in şu sözünde olduğu gibi: "Kendi elinde daha uysal bir alet haline gelmeleri için insanları evcilleştiren bir devlet, sonunda küçük insanlarla büyük şeyler başarmanın imkansız olduğunu anlayacaktır."¹⁸⁸

Kur'ân, yöneticilerin, toplumu küçük görmelerini ve buna bağlı olarak toplum bireylerinin küçüklüğünü dikta rejimlerin kurulma sebebi olarak göstermektedir.¹⁸⁹

Devlet otoritesi, insanların uyması gereken bir düzeni ifade eder. Hiçbir bireyin veya hiçbir grubun otoritesi, devlet otoritesinden üstün olamaz.¹⁹⁰ Çünkü hukukî otorite, ne geleneklerden ne de olağanüstü kişisel niteliklerden kaynaklanır. Hukukî otoritede iktidarın kaynağı bilim, akıl ve hukuktur. Kişiler iktidara, belli kurallara göre gelirler ve giderler ve yetkilerini de belli sınırlar içinde kullanırlar.¹⁹¹

Otorite, meşru iktidar demektir. Eğer bir kimse, bir yerden gelen buyrukları incelemeyen, doğruluğunu ve haklılığını kabul ediyor ve bunlara uyuyorsa, bir otorite karşısında bulunuyor demektir. Otoritenin gerektiğinde başvurduğu kuvvet, çıplak bir kuvvet değil, meşruluğu kabul edilen ve disiplin altına alınan bir kuvvettir.¹⁹²

Devlet otoritesi ise, devlet düzeni ve birliğini sağlamak, bireyler arası ilişkileri düzenlemek ve bu düzeni ihlal etmek isteyenlere, gerektiğinde zor kullanmak imkânına sahip otoritedir. Bu otorite, ülke sınırları içindeki bireylerin ve bütün grupların irade ve otoritelerinden üstündür.¹⁹³

Bir otorite, ilk önce, bireye insanî değerini vermeli ve bu değerinde bütün insanların eşit olduğunu kabul etmelidir ki birey tâbi olacağı otoriteye özgür iradesiyle ve bilerek bağlansın. Birey, şahsa veya şahsî otoriteye değil, kaynağını irade ve hukuktan alan otoriteye bağlanmalı ki, kendisini kendisi olarak gerçekleştirebilsin. Devlet hayatında otorite, gayri şahsî olur, hukuktan doğar ve adaleti gözetirse, meşru ve itaate layıktır. Böyle olmayan otoriteye tahakküm denir. Tahakküm, yani kanunsuz emir ve yasak, kimden gelirse gelsin gayri insanî ve iticidir.¹⁹⁴

Devletin doğuşu belli ilkeleri benimseyen insanların, o ilkeler etrafında

¹⁸⁸ Kışlalı, *Siyasal Çatışma*, 230

¹⁸⁹ 28 Kasas 4; 43 Zuhruf 54

¹⁹⁰ Okandan, 507

¹⁹¹ G.W.F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev.: Cenap Karakaya, İstanbul, 1991, 200; Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, Ankara, 1994, 4. Baskı, 97

¹⁹² Daver, 117

¹⁹³ Selçuk Özçelik, *Anayasa Hukuku I-II*, Konya, 1994, I,20

¹⁹⁴ Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku I-II*, İstanbul, 1960, II,288

birleşmelerini gerektirir. Toplumun benimsediği bu ilkeler, kesinlik arz ederler. Onlara ters davranmak birliği tehdit edeceğinden,¹⁹⁵ ters davrananlara izin verilmez ve baskıya uğrarlar. Baskı, zorlama ve yaptırım, hukukun sosyolojik kaynaklarıdır. Ortak bilinç ve ortak yaşamı sarsabilecek davranışları önceden sezinyip önceden tedbir alma da, sosyolojik temelli çalışmaların bir parçasıdır. Kolektif bilinç topluma aykırı davranışlar karşısında zor kullanacağını önceden bildirerek bir tür tehditle kendini korur ve korumalıdır.

KAYNAKLAR

- Akbulut, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri**, İstanbul, 1992
- Akdağ, Mustafa, **Türkiyenin İktisadî ve İctimaî Tarihi I-II**, İstanbul, 1995
- Akın, İlhan F., **Devlet Doktrinleri**, İstanbul, 1962
- Akman, Mehmet, **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, İstanbul, 1997
- Akyol, Taha, **Haricilik ve Şia**, İstanbul, 1988
- Akyüz, Vecdi, **Hilafetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul, 1991
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud el-Bağdâdî, **Rûhu'l- Me'ânî fî Tefsîri'l- Kur'ânî'l- 'Azîm ve's- Seb'i'l- Mesânî I-X**, Beyrut, 1987/1397
- Arsal, Sadri Maksudi, **Hukuk Felsefesi Tarihi**, İst., 1945
- , **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, 1947, 263 vd.; Kafesoğlu
- Arslan, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, Ankara, 1994
- Arslantürk, Zeki, **Naima'ya Göre Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri**, Ankara, 1989
- Asrar, N. Ahmet, "Hilafetin Osmanlılara Geçiş İle İlgili Rivayetler", çev.: Süleyman Tülücü, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 22 Şubat 1983
- Atar, Fahrettin, **İslam Adliye Teşkilatı**, Ankara, 1991, 3. baskı
- , "Arîf" mad., **DİA**, III,360
- Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Anlamı I-XII**, İstanbul, tsz.
- Ateş, Toktamış, **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı**, Ankara, 1994
- Aycan, İrfan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân**, Ankara, 1990
- Aycan, İrfan-Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara, 1998
- Babaoğlu, Orhan Münir, **Türk Hukukunda Devlet Fikri**, İst., 1936
- Başgil, Ali Fuat, **Esas Teşkilat Hukuku I-II**, İstanbul, 1960
- Bayraklı, Bayraktar, **Farabi'de Devlet Felsefesi**, İst, 1983

¹⁹⁵ 2 Bakara 191, 217

-196- H. Palabıyık: Türk Devlet Telakkisinde 'Tebaa' Anlayışının Tarihi ve Dinî Bazı Kökenleri

- Beydâvî, Nâsıruddîn Ebû Sa'îd Abdillâh b. Umer, **Tefsîru'l- Beydâvî I-II**, İstanbul, tsz.
- Beyhakî, Ebû'l- Fazl Muhammed b. Hüseyin (v. 470/1077). **Târîh-i Beyhakî**, tashîh: Ali Ekber Feyyâz, Meşhed, 1350/1931
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **Sahîhu'l- Buhârî**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte)
- Canan, İbrahim, **Hadîs Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte I-XVIII**, Zaman, İstanbul, tsz., (Akçağ Yay.)
- Cessâs, Ebûbekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî, **Ahkâmu'l- Kur'ân I-III**, Beyrut, 1335
- Daver, Bülent, **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara, 1993, 5. baskı
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Devlet Adamlarına Öğütler**, sad.: H. Ragıp Uğural, Ankara, 1992
- Demici, Abdullah b. Ömer, **el-İmâmetu'l- Uzmâ İslam'da Devlet Başkanlığı "Hilafet-Bey'at-Şura**, çev.: İbrahim Cütcük, İstanbul, 1996
- Donuk, Abdülkadir, **Türk Hükümdarı**, İstanbul, 1990, 43
- Duverger, Maurice, **Siyaset Sosyolojisi**, çev.: Şirin Tekeli, İstanbul, 1975
- , **Siyasal Rejimler**, çev.: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 1986
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte)
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili I-X**, İstanbul, 1971
- Eryarsoy, M. Beşir, **İslam Devlet Yapısı**, İstanbul, 1988, 2. baskı
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hasen **el-Ahkamu's- Sultaniyye**, tah.: M. Hâmid el-Fakî, Beyrut, 1983/1403
- Gazâlî, İmam, **Devlet Başkanlarına Nasihatler (Nasihatü'l- Mülûk)**, çev.: Osman Şekerci, İstanbul, 1995, 2. baskı
- Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul, 1981
- Gözübüyük, Şeref, **Yönetim Hukuku**, Ankara, 1994, 7. baskı
- Güler, İlhami, **Allah'ın Ahlakîliği Sorunu**, Ankara, 1998
- Günay, Ünver-Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**, Ankara, 1997
- Halaçoğu, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, 1996, 3. baskı
- Hamdullâh Müstevfî, Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Kazvînî, **Târîh-i Güzide**, Tahkik: Abdülhüseyn Nevâî, Tehran, 1336-9/1917-20
- Hamidullah, Muhammed, **İslam Peygamberi I-II**, İstanbul, 1990
- Hasan Hanefî, "Geleneksel İslam Düşüncesindeki Otoriteryenliğin Epistemolojik, Ontolojik, Ahlakî, Siyasî ve Tarihi Kökenleri Üzerine", çev.: İlhami Güler, **İslamiyât**, II/2, 1999
- Hatipoğlu, M. Sait, "İslam'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, cilt: XXIII, ayrı basım
- Hegel, G.W.F., **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev.: Cenap Karakaya, İstanbul, 1991

- Hırzû'l- Müllûk**, (yay.: Yaşar Yücel, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988 içinde)
- Hindî, Alâuddîn Ali el-Muttakî b. Hüsameddîn. **Kenzu'l- Ummâl fi- Süneni'l- Ekvâl ve'l- Ef'âl I-XVIII**, 1989/1409
- Hırş, Ernest, **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara, 1949
- Hülagû, Orhan, **Farabi ve İbni Haldun'da Devlet Felsefesi**, İst., 1999
- İbn Haldun, **Mukaddime I-II**, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1988, 2. baskı
- İbn Sa'd, Muhammed b. Şâkir, **et-Tabakâtu'l- Kübrâ, I-VIII**, nşr., Dâru Sâdir, Beyrût, 1960
- İbnu Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte)
- İlter, Turhan, **Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış**, İstanbul, 1986, 3. Baskı
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Padişahı", **Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der.**, c. XIII, 1958
- , "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der.**, c. XIII/2, 1958
- , "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Der.**, c. XIV, 1959
- , "Padişah" mad., **İA**, IX
- İnan, Abdülkadir, "Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", **Makaleler I-II**, Ankara, 1987-1991
- İnan, Kamran, **Devlet İdaresi**, İstanbul, 1993, 3. Baskı
- İsfehânî, er-Râğîb, **Mufredâtu Elfâzi'l- Kur'ân**, tah.: S. Adnân Dâvûdî, Beyrut, 1992/1412
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1989, 6. baskı
- Kafesoğlu, ve diğerleri, **A Short History of Turkish-Islâmic States (Excluding The Ottoman State)**, Ankara, 1994
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, **Subhu'l- A'sâ fi Sınâ'ati'l- İnşa I-XIV**, Tah.: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut, 1407/1987
- Karaman, Hayrettin, **Mukayeseli İslam Hukuku I-III**, İstanbul, 1996, 5. baskı
- Keykâvus (çev.: Mercimek Ahmet haz.: A. Özkırım) **Kâbusnâme I-II**, İstanbul, tsz. Tercüman 1001 Temel Eser
- Kınalızâde Ali Efendî, **Devlet ve Aile Ahlakı**, haz.: Ahmet Kahraman, İstanbul, tsz., Tercüman 1001 Temel Eser
- Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, Ankara, 1993
- , **Siyaset Bilimi**, Ankara, 1994, 4. Baskı
- Kitâb-i Müstetâb**, (yay.: Yaşar Yücel, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988 içinde)
- Köseoğlu, Nevzat, **Devlet Eski Türkler'de, İslam'da ve Osmanlı'da**, İst., 1997
- Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (c. I**, Ankara, 1989, 351 vd.); **(c. III**, Ankara, 1992, 43 vd.); **(c. V**, Ankara, 1991, 3. baskı; 5 vd.)
- Kramers, J. H., "Sultan" mad., **İslam Ansiklopedisi**, XI,25

- Kubalı, Hüseyin Nail, **Anayasa Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1969
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân I-XX**, Beyrut, 1965
- Kutup, Seyyid, **Fızılâli'l-Kur'ân I-XVI**, çev.: Bekir Karlığa vdd., İstanbul, 1979, 2. baskı
- Levend, Ağâh Sırrı, "Siyâsetnâmeler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1962
- , "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1963
- Lütfi Paşa, **Asafnâme**, haz.: Ahmet Uğur, Ankara, 1982
- Macit, Nadim, **Din-Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu**, Ankara, 2000
- Mâverdü, Ebû Hasan Muhammed b. Habîb, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtu'd-Dîniyye**, 1985/1405, Beyrut
- Mehmet Niyazi, **İslam Devlet Felsefesi**, İst., 1990, 2. baskı
- , **Türk Devlet Felsefesi**, İst., 1996, 2. baskı
- Mehmet Tahir, Bursalı, "**Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiye**", (Bu makalenin güntümüz Türkçesi ile yayınlamış için bkz.: G. Deniz, Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmet Tahir Bey ve *Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiye* Adlı Risalesi, **İslâmî Araştırmalar**, XII/1, 1999, 58-64)
- Mengüşoğlu, Takiyettin, **Felsefeye Giriş**, İstanbul, 1995, 5. baskı
- Merçil, Erdoğan, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Tercümesi)", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c.VI, cüz:1-2, 1975, 202-232
- Mevdûdî, Ebu'l- Al'a, **Tefhîmu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri I-VII**, çev.: M. Han Kayanî vdd., İstanbul, 1996, 2. baskı
- Mills, C. Wright, **İktidar Seçkinleri**, çev.: Ünsal Oskay, İstanbul, 1974
- Müslim, Ebû'l- Huseyn b. Haccâc en-Nisâbü'rî, **el-Câmi'u's-Sahîh**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte)
- Nebhan, Muhammed Faruk, **İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları**, çev.: Servet Armağan, İstanbul, 1980
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Ali, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte)
- Nesefî, Abdullah b. Umer b. Mahmud, **Tefsiru'n-Nesefî I-IV**, İstanbul, tsz., Pamuk Yay.
- Nizâmu'l- Mülk, Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî, **Siyâset-Nâme**, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1982
- Okandan, Recai Galip, **Umumî Âme Hukuku**, İstanbul, 1976
- Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1986, (Kül Tegin Yazıtları)
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi I-II**, Ankara, 1993-1995
- Öz, Mehmet, **Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar**, İstanbul, 1997
- Özcan, Azmi, "Hilafet" mad., **DİA**, XVII, 546 vd.
- Özçelik, Selçuk, **Anayasa Hukuku I-II**, Konya, 1994

- Özlem, Doğan, **Tarih Felsefesi**, İstanbul, 1994
- Özsoy, Ömer, **Sünnetullah Bir Kur'ân'İfadesinin Kavramlaşması**, Ankara, 1994
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü I-III**, İstanbul, 1971, 2. baskı
- Palabıyık, M. Hanefi, **Gazneli Devleti Saray Teşkilatı**, Erzurum, 1996 (Basılmamış Doktora Tezi)
- Râzî, Fahreddin, **Tefsir-i Kebîr Mefâtihi'l- Gayb I-XXIII**, çev.: Suat Yıldırım vdd., Ankara, 1990
- Sarıçam, İbrahim, **Emevi Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar**, Ankara, 1997
- Seâlebî, Ebû Mansûr, **Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l- Mulûk)**, çev.: Sait Aykut, İstanbul, 1997
- Severcan, Şefaattin, **Alaladdin Keykubat (1220-1237) Devrine Ait Necmeddin Daye'nin Siyasetnamesi**, Kayseri, 1995
- Sofuoğlu, Mehmet, **Sahih-i Muslim ve Tercemesi I-VIII**, İstanbul, 1988
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddîn Mustafa, **Hâşiyetu Şeyhzâde alâ Tefsîri'l- Kâdî'l- Beydâvî I-IV**, İstanbul, tsz.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Târihu'l- Umem ve'l- Mulûk I-XIII**, Beyrut, 1987/1407
- , **Tefsîru't- Taberî I-XII**, Beyrut, 1992/1412
- Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Umer, **Şerhu'l- Mekâsîd I-V**, tah.: A. Umeyre, Beyrut, 1989/1409
- Taneri, Aydın, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik**, Ank. Üniv. Dil ve Tarih Coğ. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi, c. V/8-9, 1967
- Teziç, Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, İstanbul, 1991, 2. baskı
- Tirmizi, Muhammed b. İsa es-Sevre, **es-Sunen**, İstanbul, 1992, 2. baskı, (Çağrı Yay. 23 ciltte)
- Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul, 1989, 4. baskı
- Turan, Refik, **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divân)**, İstanbul, 1995
- Tursun Bey, **Târîh-i Ebû'l- Feth**, haz.: Mertol Tulum, İstanbul, 1977
- Uçar, Şahin, **Tarih Felsefesi Açısından İslam'da Mülk ve Hilafet**, İstanbul, 1996
- Uğur, Ahmet, **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, Kayseri, 1992
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara, 1988, 4. Baskı
- , **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara, 1988, 3. baskı
- Ünal, İsmail Hakkı, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, Ankara, 1994
- Vehbi, Mehmed, **Büyük Kur'ân Tefsiri I-XVI**, İstanbul, tsz., 4. baskı
- Watt, W. Montgomery, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, Ankara, 1995
- Yayla, Attila, **Liberal Bakışlar**, Ankara, 1993, 162; **Liberalizm**, Ankara, 1992

-200- H. Palabıyık: Türk Devlet Telakkisinde 'Tebaa' Anlayışının Tarihi ve Dini Bazı Kökenleri

Yücel, Yaşar, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988

Zebidî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i sarîh Tercemesi ve Şerhi I-XIII**, çev.: A. Naim ve K. Miras, Ankara, 1985, 8. baskı

Zemaşerî, Cârullah Mahmûd b. Umer, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't- Tenzîl ve 'Uyûni'**l- Ekâvîl fî Vucûhi't- Te'vîl I-IV, Kahire, 1993/1413

Zuhaylî, Vehbe, **İslam Fıkı Ansiklopedis I-X**, çev.: Ahmet Efe vdd., İstanbul, 1994